

СТРУКТУРА ОРНАМЕНТАЛНОГ СИСТЕМА СТАРЧЕВАЧКЕ ГРУПЕ

Издавање најстарије културне групе раног агрикултурног периода југословенског подунавља везано је за испитивање епонимног локалитета код села Старчева, које данас припада широј територији Београда. Овај локалитет није познат само по приоритету истраживања¹, већ истовремено означава и најзначајније насеље своје групе, која је на врхунцу експанзије захватала подручје од северне Македоније до централних делова карпатско-панонског басена². (Т. I.)

Богат и разноврстан археолошки материјал, добијен ископавањем насеља старијег неолита у Старчеву, публикован је у већем обиму, типолошки исцрпно испитан и пропраћен одговарајућом релативно-хронолошком класификацијом³. После овог ископавања материјална култура старчевачке групе убрзо је постала позната и ван ужих оквира београдског подручја, захваљујући истраживањима низа сродних локалитета у централним областима Балкана и Подунавља (Т. I.)⁴. Како је типологија представљала основно мерило за разрешавање хронолошког односа нових локалитета према старчевачком насељу, следила је даља разрада основних карактеристика материјалне културе заступљене на овим и на самом матичном налазишту.

Разумљиво је да сваком будућем излагању те врсте прети опасност понављања, утолико пре, ако је крајњи циљ допуна постојеће релативно-хронолошке поделе старчевачке групе, или постављање нове. У том погледу постигнути су нови резултати, што не значи да се истовремено

дошло до неког јединственог решења⁵. Свако ближе разматрање локалне поделе старчевачке групе значило би покретање још детаљнијих типолошких анализа, које често замењују недостатак већег броја стратиграфски испитаних локалитета ове групе. Орнаментика у таквим анализама заузима по правилу врло значајно место, јер у одређивању релативно-хронолошке скале старијег балканско-подунавског неолита, она чак представља кључну аргументацију у међусобном разграничењу појединих фаза.

Разматрање проблематике локалног развоја старчевачке групе значило би, према томе, и расправу о орнаменталним системима који јој припадају. Али такав закључак не обавезује на корекцију унутрашње поделе ове групе, пошто би сличан задатак био ван оквира овог рада. Дискусија о структури орнаменталних система старчевачке групе нуди нове могућности, које нису окренуте локалној класификацији, али зато покрећу нека друга суштинска питања декоративно-симболичног изражавања у најстаријем аграрном раздобљу на Балкану и у Подунављу.

Класификација и формирање орнаменталних техника старчевачке групе

Реконструкција материјалне културе старчевачке групе остварива је у оној мери у којој су данас познати њени очувани остаци, који, опет, представљају само њен незнатан део. Та чињеница се односи и на

већину праисторијских култура, али се че- шће истиче приликом одређивања страти- графске и хронолошке периодизације, док се приликом испитивања орнаментике и њене еволуције то чинило знатно мање. Недостатак материјала има и овде далеко- сежне последице, јер је очигледно, на пример, да украшавање предмета карак- теристичних за дату групу, без обзира на њихову намену, није могло да буде огра- ничено само на оне, израђене од глине. На жалост, керамика и донекле теракота су најважнији, ако не и једини, заостатак којим се располаже када се приступа испи- тивању орнаменталних система група бал- канско-подоунавског старијег неолита.

Кост је у овим разматрањима углавном искључена, а дрво и текстил у потпуно- сти; при томе треба имати у виду да први материјал служи првенствено за израду оруђа, док су друга два управо предодре- ђена за декоративне сврхе, колико због својих повољних квалитативних одлика, толико и због вероватне намене предмета којима су послужили као сировина.

Стога се може сматрати да орнаменти- ка сачувана парцијално на керамици и реткој фигуралној пластици из периода најстарије агрикултуре, сачињава само мањи део некадашњег орнаменталног си- стема, карактеристичног за сваку култур- ну групу тог раздобља. Тачније речено, испитивање ове области материјалне кул- туре старијег неолита, осуђено је на ре- конструкцију пре него што је и отпочело, приморано да хипотезе претпостави дока- зима, или их бар сматра неопходним. Када се овакав закључак примени на типоло- гију орнаментике, произлази да решења о значењу и симболици појединих мотива, макар и приближна, припадају такође претпоставкама, које тек треба потврдити. Полазећи с тог становишта, расправа о структури орнаменталног система старче- вачке групе, покренута у овом раду, пр- венствено је покушај за ближе упознавање постанка, развоја и значења тог система, него што је усмерена на изналажење не- ких коначних решења.

Значило би, према томе, да испитивање орнаментике карактеристичне за материјал- ну културу старчевачке групе ставља у први план керамику и само делимично кул- тне објекте (пластику и жртвенике). Овде се

мора учинити још једна примедба: има мало очуваних судова нађених на насељи- ма старчевачке групе; посебно су ретки су- дови са орнаментиком која би могла да послужи као потпунији образац декоратив- ног стила у одређеној фази живота ове групе. Уместо тога, испитивања се морају усредсредити на фрагментован материјал, где мноштво детаља често отежава колико и потпомаже реконструкцију целине, тако да нека основна питања класификације (нпр. редослед белог и тамног сликања) не налазе поуздане одговоре, што такође важи за тумачење значења орнаментал- них мотива или система у коме су при- мењени. Тешкоће ове врсте нису непо- знате, нити се овде истичу као неко по- себно запажање, већ пре указују на неизбежна ограничења у анализама које се баве симболиком и структуром деко- ративних елемената старчевачке и осталих група старијег неолита.

Керамика старчевачке групе подељена је према постојећој типолошкој класифи- кацији на више врста, које се међусобно разликују углавном по техници израде и орнаментици, јер типови судова остају при томе углавном јединствени (Т. V). Основу ове поделе чини разликовање fine и гру- бе керамике, које затим обухватају мање подгрупе, као што су монохромна, сликана и тзв. „барботин“ керамика.⁶ Подгрупе у ствари репрезентују поједине орнаментал- не технике, јер су ове последње такође важно мерило употребљено у разврстава- њу старчевачке керамике.

Аналогно наведеној двочлавној подели керамике према квалитету њене израде, постојале би и две основне врсте украша- вања: прва подразумева декорисање судова деловањем на њихову спољну површину, која губи своју хомогеност, док друга вр- ста, обрнуто, највише пажње посвећује постизању што квалитетнијег екстеријера суда. Ова јасно изражена супротност, спроведена веома доследно, реализована је орнаменталним техникама, које тада образују посебне керамичке врсте.

Прва група техника примењена је пр- венствено у декорисању грубе керамике, постижући изванредан усталени манир упо- требом орнаменталних елемената (као што су налепци, бразде, жљебови, урези и сл.) без конструисања неког сложенијег орна-

T. I Културне групе старијег неолита балканско-понунавских области

T. I Les groupes culturels du néolithique ancien du bassin danubien et des Balkans

менталног мотива. Овако образован орнаментални систем, лишен карактеристичних мотива, који би га одделили од понављања устаљених орнаменталних елемената, одаје утисак извесне монотоности, иако се де-

коративни ефекат постиже честим изменама ритма у украшавању одређених површина суда.⁷ Подробније типолошко рашчлањивање ових техника, довело би до њихове даље поделе, као што је издвајање

подгрупе са техникама урезивања и удубљивања и подгрупе коју чине технике огрубљивања („барботин“) или утискивања (Т. IV).⁸

Тиме би класификација орнаментике грубе керамике била углавном исцрпљена, јер се овом приликом изостављају типолошки детаљи, сразмерно малобројни (рецимо комбинација двају различитих техника на истом суду, коју некада чине техника огрубљивања и технике глачања или сликања);⁹ овде је потребније испитати, колико допуштају тренутне могућности, структуру декорације грубих судова, узимајући у обзир да они сачињавају већину керамичке продукције старчевачке групе.

Познато је да омиљена техника огрубљивања површине суда („барботин“) представља посебну одлику централнобалканског и јужног панонског подручја, замењујући у потпуности *impresso*-орнаменту старијег неолита Средоземља, односно јављајући се у неку руку као њен пандан у континенталној варијанти тог периода.¹⁰ Уколико се сматра да *impresso*-керамика понавља очигледне природне карактеристике амбијента у коме је поникла (отисци морских шкољки и њихова имитација), тада би било разумљиво, исказано сасвим поједностављено, да континент може понудити у замену првенствено вегетацију. Техника огрубљивања стакла је, на пример, свој познати и сликовити термин („барботин“), управо захваљујући ефектима који је доводе у везу са изгледом коре дрвета; слично томе снопови урезаних линија, по свом склопу и учестаности, могли би такође да симболишу уопштену ликовну импресију вегетативних комплекса, тако честих у континенталном подручју (Т. IV).

Појава ових орнаменталних техника означава прву етапу редукције средоземних, односно трачко-егејских декоративних елемената старијег неолита, што је саставни део процеса изазваног постепеном експанзијом и све дубљим продирањем првих агрикултурних популација у унутрашњост Балкана.¹¹ Механизам редукције општих медитеранских елемената материјалне културе балканско-панонског, па самим тим и средњеевропског старијег неолита, не може се, очевидно, посматрати изоловано на примеру украшавања грубе керамике старчевачке групе; зато ће даље деловање

овог механизма бити испитано и на осталим појавама у декоративном систему ове групе.

Технике урезивања и утискивања доводе, с друге стране, и до формирања једноставних орнаменталних мотива, који показују извесну геометријску правилност (урезане ромбоидне мреже, на пример, или редови округлих удубљења)¹² (Т. IV). Значење тих мотива овог пута није одлучујуће (они пре свега указују на извесну кондензацију елемената обе технике), већ је важнији њихов развојни пут, пошто би они сачињавали прелаз између имитативно-натуралистичке групе мотива и геометријско-апстрактне. Процес редукције, према томе, означава не само промену наслеђених средоземних елемената, већ и стварање локалних орнаменталних система. Колико показују досадашњи резултати, на Балкану не постоје примери неке старије декоративне уметности пре појаве старчевачке групе, тако да елементе које она пружа треба узети као хронолошки приоритетне, не само за подручје распрострања ове групе, већ и за области које стоје под њеним непосредним утицајем (нпр. Körös и Criş).

Посебан је проблем да ли је орнаментика старчевачке групе најстарија. Када се говори о првим агрикултурним популацијама из матичних области Тракије и Егеје очигледно је да она није најстарија,¹³ али за балканско подручје је примарна, и за сада се једино тако може посматрати. Утицај аутохтоне популационе варијанте постаје несумњив, и то из два разлога, најсажетије изнета: прво, све бројнији налази познопалеолитских или мезолитских локалитета одбацују сваку помисао о хијатусу или „празном простору“, непосредно пред појаву агрикултурне колонизације;¹⁴ друго, изразите промене у материјалној култури балканско-подунавског старијег неолита не могу се објаснити једино утицајима нове животне средине.

Из овог произлази да класификација старчевачке орнаментике није значајна само из релативно-стратиграфских разлога, већ она обухвата и прво декоративно или ликовно реаговање на одређени континентални, односно балкански амбијент најстарије земљорадничке културе овог простора. Стварање геометризираних мотива уну-

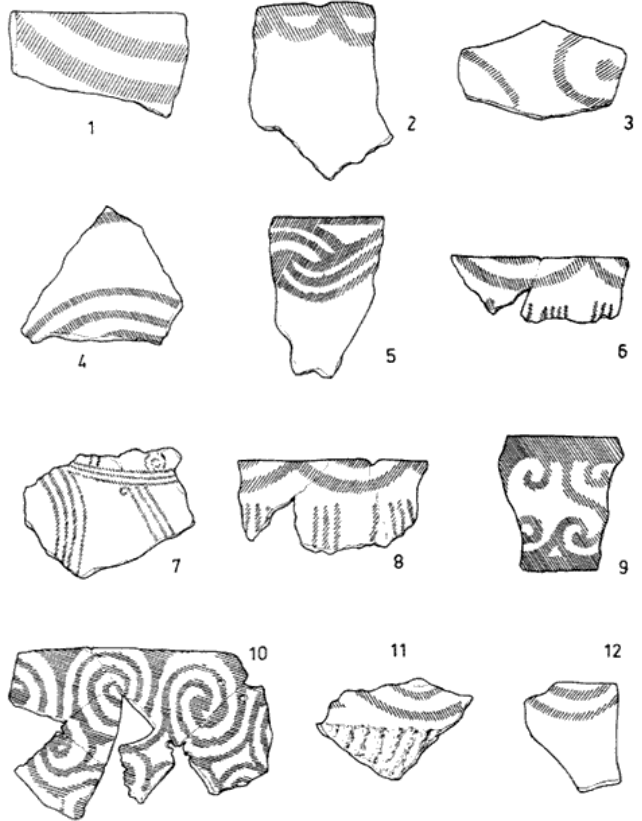
тар орнаменталних техника грубе старчевачке керамике (нпр. паралелни жљебови у техници огрубљивања, који подсећају на канелирање, издвајање „барботинираних“ површина),¹⁵ (Т. IV), означава тада процес систематизације новоформираних техника, пониклих у месним условима, стављених као противтежа наслеђеној структури орнаментике, али сада потискиваној, тј. редукованој. Значило би да механизам „организације“ ових локалних техника, поред тога што одаје присуство аутохтоне компоненте, истовремено означава, бар у општим цртама, постепену систематизацију „непрерађених“ орнаменталних елемената.

Стога би се могло сматрати да нови орнаментални елементи подлежу сталном настојању за њиховом схематизацијом, с циљем да се њихово значење прошири и истовремено сведе на одређене садржаје, аналогно већ геометризираним и апстрактним мотивима сликане керамике. Развој орнаменталног стила културних група старијег неолита на Балкану, прилагођен је на тај начин локалним унутрашњим условима, присутним у периоду њиховог формирања. Старчевачка група представља, на пример, први важнији степен редукционог процеса започетог још раније у ширем појасу трачког и северног грчког приморја, уз највероватније учешће аутохтоних елемената балканског постпалеолитског развоја, што значи непосредан сукоб двају различитих културних тенденција.¹⁶ Надмоћност средоземне компоненте, којој уосталом и припада колонизаторска улога, несумњива је, али ни та компонента није имуна од постепених промена, које су садржане у процесу редукције елемената материјалне културе типичних за приморске, матичне области.

Постанак и даљи развој орнаменталних техника старчевачке групе „континенталног порекла“, подразумева према томе и присуство аутохтоних утицаја, али и напор за њихово изједначавање са далеко вишим нивоом, наслеђених, средоземних техника, чија је систематизација већ претходно завршена.

Уколико се појава орнаменталних техника грубе керамике, о којима се управо говорило, узима за специфичну одлику старчевачке керамографије, техника сликања припада, супротно томе, већем делу

старијег балканско-подоунавског неолита. Локалне разлике постоје и овде, самим тим што егзистирају и издвојене културне групе, али исто тако је важно обратити пажњу на другу, ширу поделу, под претпоставком

Т. II Криволинијска и спиралоидна орнаментика старчевачке групе (1. Амза-Бегово; 2. Зелениково; 3. Кремиковци; 4. Гладнице; 5. Течић; 6, 7. Винча; 8, 10. Старчево; 9. Обреж; 11. Горња Тузла; 12. Леџ)

T. II Les ornements curvilignes et spiroïdaux du groupe de Starčevo (1. Amza-Begovo; 2. Zelenikovo; 3. Kremikovci; 4. Gladnice; 5. Tečić; 6, 7. Vinča; 8, 10. Starčevo; 9. Obrež; 11. Gornja Tuzla; 12. Lež)

да се Балканско полуострво посматра као целина. У том случају треба разликовати (како показују последња истраживања у Тракији и Грчкој), два основна подручја: источно или трачко-македонско¹⁷ и западно, грчко-јадранско.¹⁸ Не улазећи овом приликом у ближе разматрање релативно-хронолошке скале западне варијанте старијег и млађег неолита (где *impresso*-керамика чини посебну појаву), неопходно је истаћи већ познату припадност старчевачке сликане керамике источном балканском подручју.¹⁹

То повезивање није потребно само као доказ за порекло или формирање старчевачке групе путем редукционог процеса средоземних културних елемената, већ такође доприноси бољем разумевању сликане керамике те групе. Следећи закључци, који произлазе из овог односа, унеколико већ одређују карактер сликане декорације старчевачке керамике:

— Порекло и значење орнаменталних мотива изведених техником сликања у источном балканском комплексу старијег неолита зависе, у општим цртама, од претходног развоја егејско-трачког старијег неолита, јер у континенталним областима Балкана и Подунавља није за сада откривен никакав претходни развој ове врсте орнаментисања.

— Самим тим је немогуће посматрати сликану керамику старчевачке групе, односно орнаменталне мотиве које она употребљава, као локалну појаву, тј. искључиву интерпретацију месних услова и околности (што се, обрнуто, може тврдити за технику огрубљивања).

— Испитивање претходних фаза прекерамичког и керамичког неолита егејско-анадолског простора и њиховог односа према источној варијанти старијег неолита Балкана, претпостављало би у ствари нов рад, тако да се овде треба задржати на анализи сликане орнаментике старчевачке групе, како је приказују досадашњи налази.

— Деловање редукционог процеса нарочито је усмерено на измене или постепено сужавање употребе ове орнаменталне технике, што се јасно огледа у међусобном односу комплекса линеарне керамике, као представника средњоевропског старијег неолита (са претпостављеним средоземним пореклом, али без сликане керамике)²⁰ и западнобалканског старијег неолита (Караново I, такође средоземног порекла, али са богатом сликаном орнаментиком).²¹

— Сликана керамика старчевачке групе није јединствена по својој структури: она садржи несумњиву средоземну, или тачније речено, трачко-егејску основу са завршеним процесом геометризације и вероватно оформљеним симболичним значењима орнаменталних мотива, али је испољено и деловање редукционог процеса, који, према садашњем знању, води ка елиминацији сликане декорације на

керамици источног комплекса балканско-подунавског старијег неолита.

— Једна од основних тешкоћа у ближем испитивању значења орнаменталног система и мотива старчевачке сликане керамике углавном је техничке природе: недостатак материјала, као последица недовољног броја истражених локалитета ове групе. Фрагментарност нађеног керамичког материјала омогућује додуше разликовање техника или основне скале орнаменталних мотива, али не допушта поузданију реконструкцију орнаменталног система и стила, када се они посматрају у целини. Најзад, налазишта старчевачке групе која су већ истражена, лоцирана су на релативно великом простору Централног Балкана и Подунавља (Т. I), јављајући се тако као усамљени представници појединих подручја,²² често са приметним локалним разликама, чија се еволуција може пратити само на већем броју одговарајућих насеља.

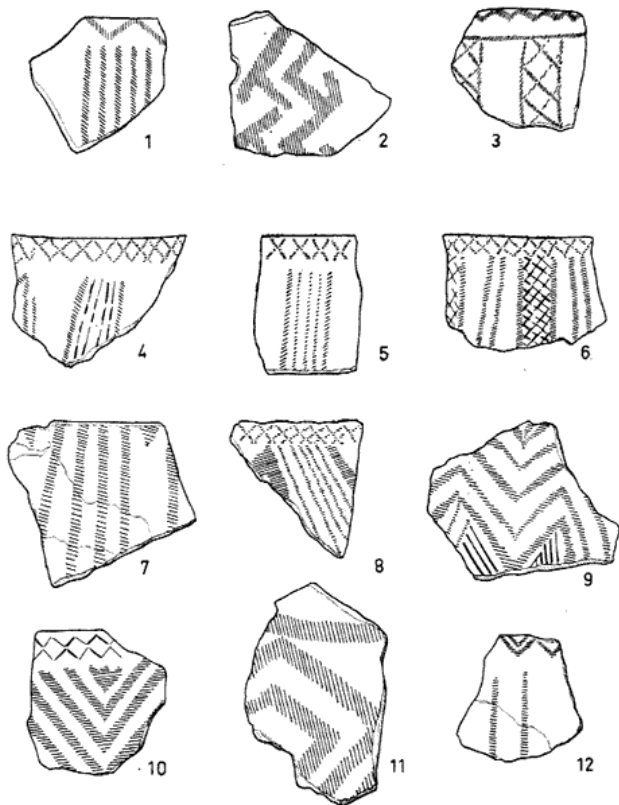
О значењу орнаменталних мотива старчевачке керамике

Упоређујући орнаменталне мотиве старчевачке сликане керамике са оним употребљаваним у претходно разматраним техникама, пада у очи извесна законитост у извођењу украшавања: унутар техника грубе керамике мотив се готово не разликује од система, они су заправо изједначени (снопови урезаних линија и отисци нокта, на пример, покривају цео суд без груписања у посебне орнаменталне мотиве),²³ (Т. IV); код сликане керамике, напротив, разноврсни елементи и мотиви уклапају се у систем декорисања сваког суда, стварајући тако и одређени орнаментални стил²⁴ (Т. II, III).

Другим речима, технике огрубљивања и утискивања одају утисак извесне поједностављене ликовне импресије, док је сликана декорација, супротно од тога, наративна, она изгледа усмерена на казивање, постижући тај циљ сложеним комбиновањем разноврсних орнаменталних мотива. Изгледало би да стари керамичар настоји да првом групом „рељефних“ техника изрази извештај сажет декоративни коментар, инспирисан најближом, свакодневном околином, која управо и изазива те еле-

ментарне ликовне утиске, док се сликаном орнаментиком служи да обележи поједина устаљена сазнања и пружи тумачење сложенијих и трајнијих појава. То је, како изгледа, остварено било превођењем у језик орнаменталних симбола, било да орнаментални мотиви сликане керамике и сами представљају копије симбола изражених у другим облицима и другом мате-

Т. III Праволинијска и меандроидна орнаментика старчевачке групе (1. Амза-Бегово; 2. Зелениково; 3. Кремиковци; 4. Гладнице; 5. Бубањ; 6. Тећић; 7. Винча; 8, 9. Старчево; 10. Обреж; 11. Горња Тузла; 12. Лећ)

Т. III Les ornements rectilignes et méandriques du groupe de Starčevo (1. Amza-Begovo; 2. Zeleznikovo; 3. Kremikovci; 4. Gladnice; 5. Bubanji 6. Tečić; 8, 9. Starčevo; 10. Obrež; 11. Gornja Tuzla; 12. Leč)

ријалу, као што су текстил или кожа (можда са истим таквим разликама у извођењу орнаменталних елемената и мотива, какве су испољене између сликане и „рељефних“ орнаменталних техника старчевачке керамике).

Када се дође до закључка да сликана орнаментика има улогу извесног „реализатора“ специфичног ликовног језика, по-

никлог из потребе да стечена орнаментална и симболичка искуства унутар седелачких заједница старчевачких земљорадника, буду фиксирана и саопштена, природно је поставити питање о садржини те поруке. Лишена познавања целокупног орнаменталног опуса балканско-понунавских група старијег неолита (то познавање, када је реч о кожи, дрвету, текстилу или архитектури, тешко се може икада остварити), свака анализа у овом правцу мора оперисати претпоставкама, залазећи уједно у сложене и неразјашњене области апстрактног мишљења најстаријих агрикултурних заједница.

Геометријски карактер сликане орнаментике старчевачке групе већ је давно запажен и детаљно испитан.²⁵ Не заустављајући се на детаљима тих типолошких разматрања, потребно је издвојити чињеницу о заједничком постојању праволинијских и курволинеарних орнаменталних мотива, који се самостално користе у конструкцији орнаменталног система, тако да сваки декорисани суд добија у стилском погледу улогу посебне јединице или члана (Т. II, III).

Без обзира на недовољан број очуваних судова декорисаних сликаним мотивима, очигледно је и на основу до сада познатог материјала да старчевачки керамичар оштро разликује ове две врсте геометријског сликања и по правилу их не употребљава на истом суду. Објашњење ове појаве могло би да буде двојако: или естетске норме у сликању керамике, како је схватају старчевачки керамичари, не дозвољавају заједничко коришћење ових мотива, или праволинијска и курволинеарна орнаментика, узете групно, без раздвајања на мотиве, означавају у сазнајном смислу сасвим различите појаве које се међусобно искључују.

Враћајући се, стога, на порекло геометријске натуралистичких мотива млађе палеолитске уметности, или њихове замене линеарним мотивима,²⁶ уочљиво је да ова појава одговара извесном почетном стадијуму апстрактног мишљења, које са своје стране мора бити адекватно првим колективним искуствима, стеченим у крвним заједницама скупљачко-ловачке епохе. Претходни подстицај геометријске или модалитета апстрактног изражавања при-

пада, значи, тим искуствима, која могу бити такође двојака: једна су морала бити стечена из првобитне поделе рада и она настају у текућем регулисању односа између индивидуе и најстаријих крвних заједница. Ту долази у обзир и свакодневна пракса, која указује на геометризиране облике као најпогодније у вршењу одређене функције (троугаони врхови стрела, издужени правоугаоници кремених сечива, кружне оштрице стругача, кубичне запремине масивног каменог оруђа, стереометријски односи простора у најстаријим стамбеним јединицама, симетрија анатомског састава животињског и самог човековог тела, итд.).

Друга категорија најстаријих колективних искустава потицала би, даље, из постојања елементарног обичајног права, оформљеног унутар крвних заједница млађег палеолитског и пост-палеолитског раздобља, али та тема није у оквиру овог рада. Деловање првих друштвених законитости или обичајних забрана, проистеклих из непосредне праксе ловачко-скупљачких група, не може се ипак испустити из вида јер у том периоду нераскидивих сажимања првих заједничких сазнања и ова искуства су морала допринети стварању апстрактне, колективне свести, ма колико та свест била још увек рудиментарна.

Постојање обе категорије најстаријих колективних искустава, ишло би у прилог схватању да потреба за реализовањем типолошки заокруженог орнаменталног система није искључиво култно-мађијског порекла, већ да такав систем има такође улогу одређене ликовне меморије првобитних колективних искустава и сазнања, стечених у еволуцији најстаријих агрикултурних заједница.²⁷

Током даље еволуције геометризираних украсних мотива, долази постепено до основне поделе на праволинијску и криволинијску орнаментику. Та подела се редовно сусреће у сваком орнаменталном систему у коме су заступљени геометризирани, дакле апстрактни орнаменти, иако је испољена на различите начине. Када се мисли, рецимо, на старији неолит централних балканских области, геометријска орнаментика заступљена је, као што се видело, претежно у сликаној керамици. Упоредно постојање право и криволинијске декорације утврђено је, готово по правилу,

на сваком локалитету ове групе,²⁸ изузев источнобосанске варијанте, где је проценат криволинеарних мотива сведен на минимум.²⁹ Истраживана старчевачка насеља нису до сада пружила довољно могућности да се тачно утврди евентуална хронолошка разлика у заступљености обе врсте украшавања. То с друге стране у потпуности одговара становишту да агрикултурна колонизација Балканског полуострва почиње у периоду када је керамички неолит трачко-грчког приморја већ сасвим оформљен, реализујући између осталог, и праволинијску и криволинијску орнаментику (Караново I,³⁰ или Nea Nikomedeia³¹).

Завршна етапа конструктивног развоја геометријских мотива води, како се чини, до стварања спиралоидних и меандроидних образаца, односно до саме спирале и меандра. Порекло ових мотива покретано је често у расправама о неолитској орнаментици, углавном са становишта типолошко-хронолошког вредновања тих мотива и акцентом на њихово средоземно порекло.³² У новије време постоје тенденције за тумачење спиралног и меандроидног али и других орнаменталних мотива, са схватањем њиховог ширег колективног или култно-мађијског значења, при чему се превага даје симболичној улози појединих мотива³³ (што би тада подразумевало и њихов локални развој).

Занимљиво је, између осталог, тумачење дато за постанак познатог меандроидног орнамента из насеља млађег палеолита код Месина у Украјини, према коме овај мотив имитира денталну структуру мамута, која својом мрежом паралелних, цик-цак линија, чини заиста извесну подлогу за конструисање меандроидних мотива.³⁴ Том приликом је такође изнет податак, који и ван контекста ове тезе није без значаја, наиме да се апстрактна геометријска орнаментика првенствено јавља у млађем палеолиту источног европског простора, где је лов на мамута био један од основних услова за опстанак скупљачко-ловачких група тог периода.³⁵ Супротно томе, пећинско сликарство млађег палеолита на западу Европе је изразито натуралистичко, не познаје геометризиране форме, али ни мамут, како се истиче, не игра овде тако доминантну улогу. Подстицај за појаву меандра као стилизоване копије денталне структуре мамута није по овом тумачењу

само имитативне природе, већ стоји у вези са култом плодности³⁶ (меандроидни украси налазе се исто тако на схематизованим женских статуетама са овог локалитета).³⁷

Суштина примедбе на овакво решење настанка месинског меандра не искључује улогу мамута као симбола плодности или пресудног чиниоца у одржавању живота, већ претпоставља ширу колективну основу као најважнији предуслов у формирању меандра до одређеног геометризираног симбола. Поново се може навести чињеница раније поменути, да позно-палеолитска насеља Источне Европе већ познају геометријски, односно апстрактни орнаментални систем,³⁸ али овог пута ту чињеницу не би требало повезивати са симболиком мамута, него далеко пре са колективним искуствима првих заједница млађе палеолитских ловаца, о чему је управо било говора. Насеља те врсте леже на отвореном простору и садрже изграђене стамбене јединице, што их оштро дели од група пећинских ловаца млађег палеолита Западне Европе.³⁹ Живот у насељу изграђеном колективним радом нужно претпоставља и одређену поделу рада, осећај за коришћење простора и, што је најважније, апстрактну схему замишљеног стамбеног објекта, која мора да претходи реализацији такве стамбене јединице. Геометризирање означава тада, као што се видело, постојање извесног степена апстрактног мишљења, а такво мишљење, према свом колективном карактеру, може да произађе само из искуства већ организованих ловачко-скупљачких заједница.

Прихватајући такав став о пореклу апстрактне орнаментике, разумљиво је да даљи развој орнаменталних система зависи од еволуције одговарајуће производне заједнице, при чему степен и фаза постигнути на једном месту, не морају да буду прототип и за друго. Примери са последњих великих ископавања у Анадолији⁴⁰ и Малој Азији⁴¹ јасно су показали неодрживост механичког повезивања већих центара са оним бројним, локалним, територијално често веома удаљеним.

Обухватније и тачније објашњење мотива меандра и спирале, као карактеристичних представника обе варијанте геометријске орнаментике лежи вероватно у законитостима симболике ликовног израза, чији ток и деловање још увек нису довољно јасни. Фундаментална разлика која

их дели по ликовном изразу подређена је можда општој иконографској обради и подражавању реалне слике света, где праволинијски и криволинијски елементи леже у самој природи ствари, у спољним физичким квалитетима сваког објекта, или у поједностављеној пројекцији космичких пространстава или најупадљивијих небеских тела.⁴²

Друга могућност за тумачење овог дуализма декоративне форме могла би бити садржана у регистровању двојачке поделе саме људске врсте, односно у снажно подцртаним карактерима, као и односима полова, чија биолошка компонента, једнака на сваком месту, може да изазове и слично реаговање у типолошком обрасцу симбола који их представљају. Различити предмети, одређеног облика и функције, намењени сваком полу посебно, вероватна двојност у орнаментици одеће (примери из неолитске фигуралне пластике),⁴³ или украшавању појединих делова тела (нема разлога да тетовирање у овом раздобљу буде искључено),⁴⁴ могу да проузрокују, непрекидним понављањем или истицањем, одређену сугестију за стварање иконографије орнаменталних мотива који треба да симболишу полове. Наглашена одлика женствености, на пример, огледа се на фигуралној пластици млађег палеолита⁴⁵ и старијег неолита, са јасним истицањем сферних површина и курволинеарних линија моделовања.⁴⁶ Уосталом, већ само пренаглашено истицање жене као фигуративног симбола у пластици овог раздобља јасно потврђује појам о издвојеној функцији полова у колективној свести најстаријих агрикултурних заједница.

Најзад, меандар и спирала могу да одговарају и извесним апстрактним концепцијама колективног сазнања, које изражавају повезаност природних појава, њихову међусобну узрочност и непрекидно протицање циклуса спољњег живота, уз могућност атрибуирања и појединих космичких законитости, бар оних најочљивијих (смена дана и ноћи, ритмичко обнављање годишњих доба, устаљеност вегетационих периода и сл.).⁴⁷ Бројне комбинације спиралоидних и меандроидних мотива, могућност њиховог повезивања у бескрајни низ (текуће спирале или меандри),⁴⁸ њихова ликовна реализација, структурално често врло сложена, све то може такође да пред-

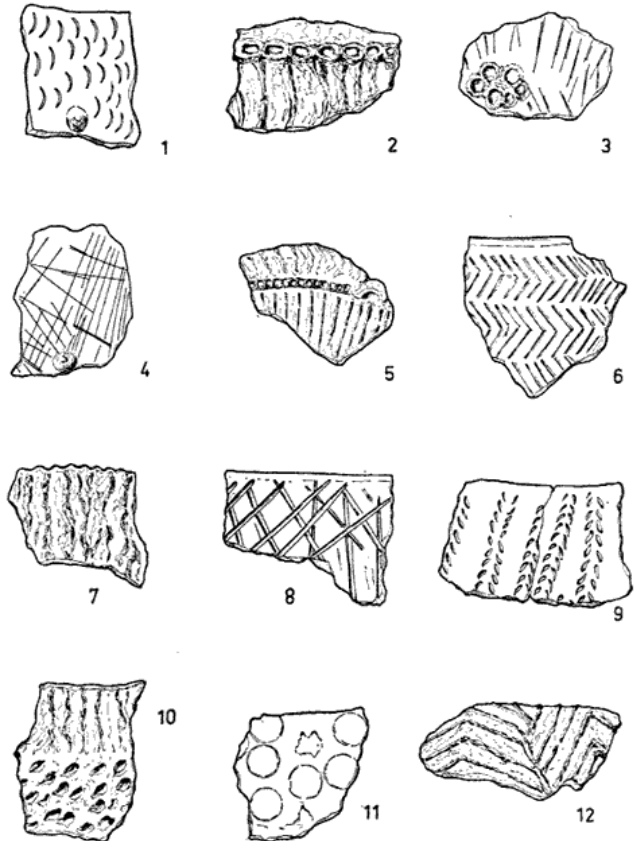
ставља једну од компонената схватања о апстрактном значењу и симболици ових мотива.

Занимљиво је подвући да сликана керамика старчевачке групе у ствари не примењује развијени меандар, иако познаје извесне његове деривате (нпр. Источна Босна),⁴⁹ (Т. III). Спирални мотив, на супрот томе, реализује се понекад у веома еволуисаном обрасцу, иако такође није нарочито чест⁵⁰ (Т. II). Уместо тога, постоји велико обиље праволинијских мотива и њихових композиција, док су курволинеарни, како изгледа, у мањини (Т. II, III). Претпоставка или пре покушај објашњења ове карактеристике старчевачке орнаментике за сада је веома уопштена: могуће је да упоредно постојање спиралних и меандроидних мотива (у неолиту и енеолиту), подразумева врло устаљен и стабилизван систем колективних представа, или бар такав систем, који је већ постигао зрелост у оквиру свог специфичног развоја. Дуготрајном процесу агркултурне колонизације и редукције, чији је резултат и сама старчевачка група, свакако не припада дефиниција заокруженог и завршеног система, у коме би колективне представе почивале на већ устаљеним и селекционисаним традицијама.

После разматрања примера који се тичу појаве спирале (Т. II) и меандроидних мотива у старчевачкој групи (Т. III), уз покушај да се њихово значење повеже са акумулацијом одређених колективних искустава, може се такође указати на неке одлике праволинијских орнамената исте групе.

Тако се праволинијски, геометријски мотиви старчевачке керамике јављају најчешће у одређеној композицији, симетрично распоређени по површини суда у уједначеном и равномерном ритму, одајући често утисак реализовања неке унапред познате декоративне схеме.⁵¹ Орнаменталне композиције обухватају суд у целини, слободна поља се уклапају са украшеним површинама, постајући такође елемент декоративног система, при чему се тектоника суда такође подвлачи и рашчлањава одређеним маниром украшавања. Врат посуде се често издваја мрежама ромбова или вишећим троугловима, док се трбух суда наглашава развијеним орнаментима, праволинијским, ређе спиралоидним, који допиру

приближно до прстенасто наглашене стопе, или кратке цилиндричне ноге⁵² (Т. III). Међу мотивима су посебно наглашене вертикалне, паралелно постављене траке, испуњене мрежастим орнаментом или танким, усправним линијама⁵³ (Т. III). Извесна сличност сликаног орнамента мрежастих ромбова и мотива ромбоидних поља изве-

Т. IV Орнаменталне технике грубе керамике старчевачке групе (1. Амза-Бегово; 2. Зелениково; 3, 4. Гладнице; 5, 6. Тећић; 7. Винча; 8—11. Старчево; 12. Горња Тузла)

T. IV La technique ornementale de la céramique brute du groupe de Starčevo (1. Amza-Begovo; 2. Zelenikovo; 3, 4. Gladnice; 5, 6. Tečić; 7. Vinča; 8—11. Starčevo; 12. Gornja Tuzla)

деног у техници урезивања, указује можда на деловање традиционалних сликаних мотива трачко-егејског порекла на новонастале, локалне технике старчевачке групе (Т. III, IV).

Значење орнаменталних мотива и елемената у културним групама средњоевропског, балканског и степског неолита и енеолита представља веома занимљиву тему, којој се, као што је речено, све више обраћа пажња, без обзира траже ли се

одговори из области естетике, симболике или апсолутне хронологије. Постигнути резултати су бројни и често са различитим решењима, али и са заједничким схватањем, претходно већ наведеним, да сазнајни свет најстаријих агрикултурних и металопраерађивачких заједница представља врло сложен механизам и да за његово испољавање постоји широка скала симбола, чија је иконографија углавном заједничка за велика пространства, уз нужне локалне стилске разлике.

Основне типолошке одлике орнаменталног система старчевачке сликане керамике указују, као што је наведено, на дужи претходни развој, који се свакако није могао одиграти на простору Централног Балкана и Подунавља, где се овај систем, стилски потпуно зрео, јавља на исто тако развијеним керамичким типовима (Т. V). Детаљније набрајање ових одлика водило би свакако понављању типолошких анализа које су раније остварене, поред тога што би се оперисало материјалом који је углавном познат. Већ су тражена и решења за значење орнаменталних композиција и система, претходно напоменута, не само старијег неолита, него и енеолита балканско-анадолског комплекса, при чему се долазило, како се видело, до различитих тумачења. Орнаментални систем старчевачке групе није до сада посматран самостално, нити је посебно расправљано о значењу орнаменталних мотива и композиција које му припадају, тако да сваки покушај учињен у том правцу, мора узети у обзир резултате постигнуте у испитивању других, хронолошки старијих или млађих система декорисања.

Анализе орнаменталних мотива комплекса средњоевропске линеарне керамике довеле су, на пример, до поделе по извесном тотемско-родовском систему,⁵⁴ где се у први план стављају симболи породице: жене, мушкарца, детета, представљени према мишљењу аутора овог тумачења, апстрактно и често нејасно у поређењу са реалистичким узорима из анадолског старијег неолита.⁵⁵ Према тој подели спираловидни мотиви су протумачени, што је веома занимљив покушај, за ознаке мушке индивидуе, бар за фазу линеарне орнаментике, пошто се непосредни развојни степен, жигосана керамика, враћа угластим орнаментима.⁵⁶ Представа жене повезана је са мо-

тивом „лептира“ (типолошки узевши сличном двојној секири), али овај симбол трпи касније корениту декомпозицију.⁵⁷ Крстасти орнамент, према мишљењу аутора, служи као ознака нове, младе генерације, добијајући у фази жигосане орнаментике низ нових елемената, чији састав мења из основа почетни мотив.⁵⁸ Промене ових породично-родовских симбола најстаријих агрикултурних заједница Средње Европе, аутори објашњавају сталном еволуцијом друштвене организације, уз упоредни процес дијалектичког развоја реалистичког и апстрактног изражавања, који такође подлеже естетским и формалним законитостима.⁵⁹

Корисно је, сем тога, осврнути се укратко на извесну историјску варијанту типолошког метода примењену у наведеним анализама орнаменталних мотива линеарне керамике и усмерену, поред осталог, на изналагање ширег круга аналогичности у источном средоземљу, са најважнијим поређењима концентрисаним на југозападну Анадолију, односно локалитет Çatal-Hüyük.⁶⁰ Многбројна светилишта откривена у сукцесивним стамбеним хоризонтима (нарочито оним од V-VII),⁶¹ овог дуготрајног насеља анадолског старијег неолита, послужила су као основ тим поређењима, захваљујући свом богатом фреско-сликарству, са разноврсним апстрактним и натуралистичким мотивима, уз стилизовану животињску пластику и снажно изражено поштовање култа бика.⁶²

Разумљиво је да карактеристичне појаве у орнаментици линеарне керамике нису синхронизоване са оним у Анадолији, већ су тамо потражени прототипови, без подвлачења непосредне еволутивне везе (што уосталом онемогућује и осетна хронолошка разлика, јер Çatal-Hüyük припада VII и VI мил. ст.е.),⁶³ већ је изнета теза о сличним феноменима које рађају блиске или сродне друштвене формације.⁶⁴

Али, судећи према материјалној култури анадолског старијег неолита и оној типичној за комплекс линеарне керамике, управо се може подвући потпуна неподударност одговарајућих друштвених формација, пре свега и најважније, у погледу њихове производне основе, без обзира што оба комплекса припадају сличном класификационом ступњу развоја — старијем неолиту. Ово утолико пре, јер су послед-

ња истраживања у Анадолији и Малој Азији такође показала да прекерамички неолит може да поседује економску основу таквог производног капацитета (нпр. Јерихо),⁶⁵ која по својим остварењима остаје недостижна и за позније периоде европске праисторије. Стога се решења за значење орнаменталних мотива балканског и средњоевропског старијег неолита, уз поштовање осталих резултата, као што је посредно средоземно порекло носилаца најстаријих земљорадничких популација, или постојећа, али већ ослабљена зависност њихове модификоване материјалне културе од матичних области, ипак морају потражити у локалним условима и историјату културних група насталих на пространству од трачко-македонских обала, до горњег тока Дунава и карпатско-панонског лука.

З а к љ у ч н а   р а з м а т р а њ а

Резимирајући досадашње анализе о структури орнаменталног система старчевачке групе и полазећи са становишта специфичних услова током њеног формирања као и даљег развоја у одређеној континенталној средини, могу се поставити извесни закључци, или тачније, теме за дискусију:

1. Орнаментални систем старчевачке и сродних група није јединствен, већ се састоји од орнаменталних техника преузетих из матичних области (сликање, *impresso*), односно пренетих као саставни део материјалне културе најстаријих земљорадника-колониста, и других техника, створених на основу искуства стечених у новим условима (технике огрубљивања и удубљивања), (Т. II-IV).

Прва група техника излаже се, самим начином формирања овог комплекса, процесу редукције, јер на њихов орнаментални систем делују не само промена животне средине, или удаљавање од матичних области, већ оне исто тако подлежу утицају и новостворених орнаменталних техника.

Тако оцртана еволуција орнаменталног система комплекса Старчево — *Çriş-Körös*. испољава се приближно једнако на целом подручју које тај комплекс захвата, имајући на уму да то подручје припада сличној био-географској средини.

Утицај аутохтоне популационе компоненте није искључен, иако је донекле хипотетичан, заснован првенствено на новим налазима који потврђују присуство пост-палеолитског и мезолитског супстрата вероватно на целом Балканском полуострву.⁶⁶

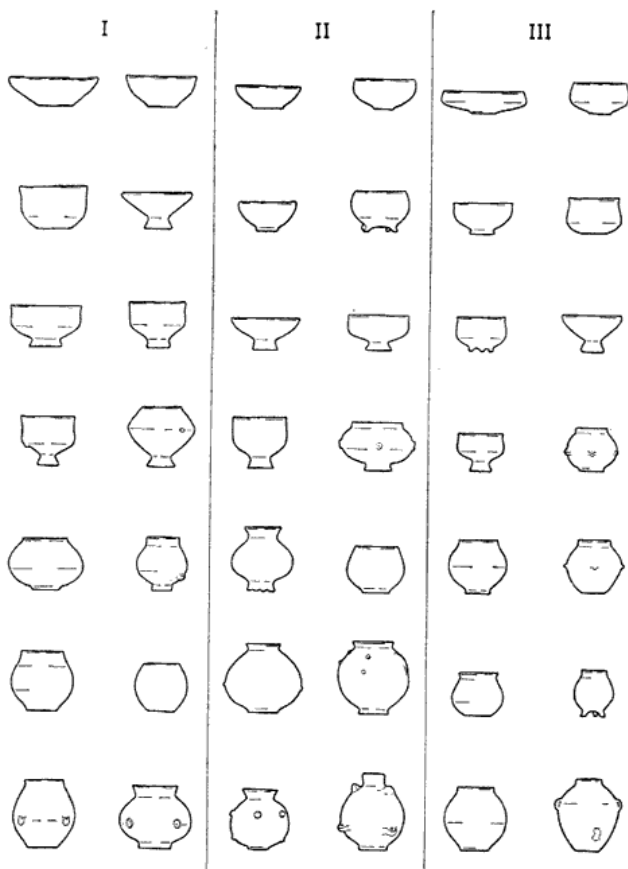
2. Процес даљег развитка орнаменталног система старчевачке групе тече такође двојачко: с једне стране врши се постепено организовање нових орнаменталних техника, изражено у њиховој геометризацији, док с друге стране већ стечене или наслеђене орнаменталне технике, изложене редукцији, модификују своје орнаменталне мотиве њиховом постепеном декомпозицијом (Т. II-IV).

Овим путем се може објаснити појава орнаменталних мотива који су својствени централно-балканском и подунавском старијем неолиту (организовани „барботин“, грубо канелирање, или урезани мрежасте мотиви и др.), (Т. IV). На сличан начин треба схватити и модификацију мотива сликане керамике, који су сродни са одговарајућом врстом декорације у матичним трачко-егејским областима, али нису типолошки истоветни, као што их мора делити и одређена хронолошка разлика (позната је нпр. паралела између сликане керамике Сескло типа и раног халколита југозападне Анадолије, уместо позног неолита, што се могло очекивати према друштвеној и економској формацији).⁶⁷ Систем редукције матичних елемената материјалне културе, у који се уклапа и реаговање новим ликовним елементима на измењене, тј. нове услове животне средине, лежи стога у сржи појаве специфичне сликане декорације комплекса Старчево — *Çriş-Körös*.

3. Закључци ове врсте, изведени из анализе орнаменталног система, могу се такође користити у оцени општег историјата старчевачке групе. Разликовање наслеђеног (сликање) и стеченог орнаменталног система (технике огрубљивања и удубљивања), јасно указује на механизам стварања те варијанте старијег неолита Југоисточне Европе, иза које стоје популације примарне агрикултуре, ангажоване у дуготрајном колонизирању интактних континенталних пространа. Наслеђене орнаменталне технике тада означавају извештан кодекс мотива, чије значење не мора да буде, као што се видело, искључиво култно, већ истовремено симболише и оп-

шта искуства прикупљена током претходног, колективно организованог живота најстаријих агрикултурних заједница.

Таква функција орнаменталног система одражава се у понављању одређених мотива, типолошки неки пут локализованих, али подударних по стилу и општој композицији (нпр. украшавање судова источне варијанте балканског старијег неолита вертикалом сликаних трака и мрежастих ромбова), (Т. III) и редовно заступљених на пространим подручјима. Немогућност одржавања непосредног контакта између удаљених насеља у комуникационим условима старијег неолита, не доводи, како би

Т. V Керамички типови старијег неолита Централног Балкана и Подунавља (I Старчевачка група; II Körös-група; III Criş-група)

T. V Les types de la céramique du néolithique ancien de la partie centrale des Balkans et du Bassin Danubien (I. Groupe de Starčevo; II Groupe Körös; III Groupe Criş)

се очекивало, до изоловања савремене материјалне културе и њеног свођења на учестала локална жаришта, већ је њена униформност веома уочљива, како показује и сам комплекс Старчево—Criş-Körös.

Уједначеност орнаменталних система своди се према томе на њихово истоветно значење унутар сваке групе овог комплекса — јер поседујући несумњиве стилске и композиционе разлике, системи остају базирани на истим колективним искуствима и поседују исту садржину, што показује и њихова суштинска једнакост током трајања старијег неолита, без обзира на територијалну удаљеност и стално деловање редуccionог процеса.

Поред претпостављеног култно-мађијског значења орнаменталних мотива, тј. њихове улоге, јасно обележених симбола културне природе, било би оправдано определити декоративне системе и као неку врсту примарног, „преидеограмског“ обележавања постојећих колективних искустава, било оних наслеђених, било оних који се тек стичу. Ликовни коментар те врсте, шифрован не само због тајанствених обредних или мађијских радњи, већ такође ограничен ускошћу спознаје спољњег света и законитости по којима се он управља, — тај коментар ипак представља и схематизовану, поједностављену хронику најстаријих колективних искустава.

Орнаментални системи, краће речено, чине извесну ликовну или пиктографску варијанту општих колективних искустава земљорадничких заједница балканског старијег неолита, оформљену сродним мотивима, чије значење, обредно или симболично, мора бити такође заједничко, јер је резултат истих колективних сазнања.

4. Неуједначеност квалитета орнаменталних система културних група балканског и панонског старијег неолита, као и преовладавање појединих система, није стога никаква локална измена укуса и стила, већ је последица промена у колективном искуству сваке групе појединачно, или чак њене варијанте. Како промена колективних сазнања, с друге стране, није ништа друго већ слабији или снажнији напредак производне основе, односно њено усмеравање и специјализација у једном правцу (рецимо заостала јадранска рибарско-ловачка варијанта старијег неолита синхрона са ликовном монотонијом *impreso*-орнаментике),⁶⁸ тада структура орнаменталних система може такође да послужи као својеврсно мерило општег историјата ових група. Богатија и разноврснија орнаментика, не по квантитету, већ по сложе-

ности и иконографској изграђености својих мотива, мора да представља културну групу хронолошки старију или грубо речено, производно надмоћнију у поређењу с другом групом која у том погледу заостаје. Релативно-хронолошки редослед локалних варијанти старчевачке групе илуструје на задовољавајући начин такав закључак: од јужног балканског подручја до Подунавља и Источне Босне, процес редукције, тј. осиромашења сликане керамике није само деградација стила и композиција мотива, већ далеко пре последица адаптације условима нове животне средине током најстарије земљорадничке колонизације Балкана и карпатско-панонског басена. Према томе, значење орнаменталних система не може бити исцрпљено искључиво културним и обредним темама, иако оне нису искључене, већ потреба за ликовним изражавањем, како је речено, има знатно ширу основу и испољена је у очувању искустава и традиција стечених у пракси свакодневног живота.

5. Резултати истраживања значајног локалитета старијег неолита југозападне Анадолије, Çatal-Hüyük-а,⁶⁹ посведочили су, између осталог, релативност формалних подела ране праисторије на строго издвојене периоде, обележене типичном материјалном културом, и то са тенденцијом универзалне примене. Старији неолит заступљен на Çatal-Hüyük-у, према урбанизацији насеља, конструктивном склопу стамбених блокова, архитектонској декорацији и зидном сликарству, не узимајући у обзир домет достигнут у каменој индустрији или изради текстила,⁷⁰ обележава у неким аспектима технички ниво цивилизације непознат балканско-подунавским областима све до првих векова романизације. Систематизација орнаменталних техника на Çatal-Hüyük-у, узета типолошки, даје такође супротне резултате од оних који важе за балканске области у истом периоду. Примена гледишта о узајамној зависности орнаменталних система и садржине колективне свести одређене заједнице, објашњава, бар у основним цртама, и овај феномен. Упоредно постојање натуралистичког сликања и геометризованих мотива у светилиштима насеља старијег неолита (нарочито хоризонти V и VI),⁷¹ сведочи подједнако о богатој традицији претходног мезолитског или раног агрикултурног пе-

риода, колико о снажним импулсима нове земљорадничке производне основе. Елементи двочлане локалне економије, подељене између ловачког и агрикултурног начина привређивања, али са несумњивом превагом овог другог, јасно се огледају у структури орнаменталних система на Çatal-Hüyük-у,⁷² што се уосталом и може очекивати од подручја које поседује примат у стварању и еволуцији најстарије агрикултурне економије, већ засноване на друштвеној подели рада.

Одсуство сличног економског и културног напретка не само у балканско-подунавском неолиту, већ исто тако у матичним трачко-македонским областима, објашњава једновремено и суштинске разлике орнаменталних система овог комплекса према анадољском старијем неолиту (сложени мотиви и композиције са Çatal-Hüyük-а искључују керамику већ се изводе у фреско-техници).⁷³ Уколико се прихвати употребе керамичке декорације Сескло-типа са раним халколитом југозападне Анадолије, тада би старије агрикултурне фазе Тесалије (керамички стадијум који претходи Сесклу),⁷⁴ морале бити хронолошки еквивалентне високо развијеној неолитској цивилизацији југозападних и јужних обала Мале Азије, али судећи према до сада познатом материјалу, без икаквог њиховог непосредног контакта. Отуда следи закључак, до кога се долазило и другим путем,⁷⁵ да континентална агрикултурна варијанта (трачко-грчка) води порекло од колонизаторских покрета најстаријих малоазијских земљорадника још током прекерамичког неолита, тако да даљи локални развој у ствари проузрокује типолошке разлике старије керамичке и Сескло-фазе према неолиту и раном халколиту југозападне Анадолије.

Слично вредновање орнаменталних система културних група старијег неолита Балкана и карпатско-панонског басена са појасом трачко-грчког приморја, потврђује даљу редукцију наслеђених средоземних елемената и јасније изражен локални континентални развој, чије су могућности и домет ограничени производном основом на којој су поникли. Није ни потребно доказивати заостајање континенталне агрикултурне варијанте старијег неолита према оној заступљеној у трачко-македонским областима, одакле је друга фаза агрикул-

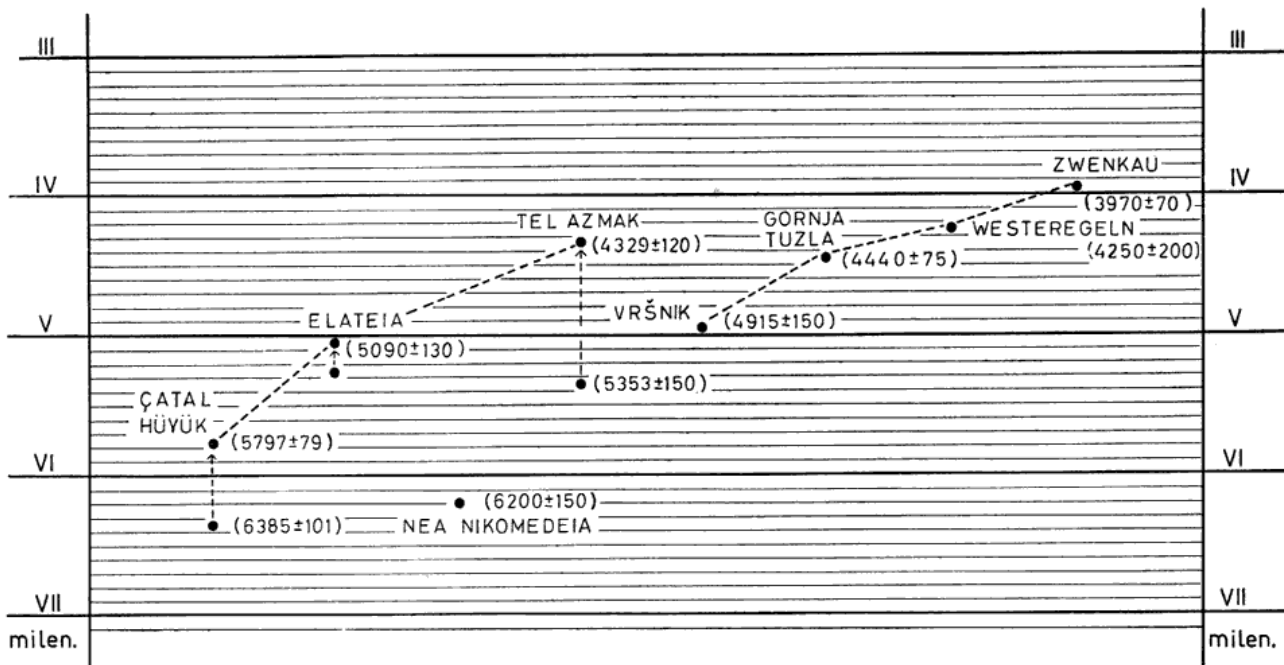

турне колонизације, усмерена на север, започела релативно касно, у развијеном керамичком неолиту.⁷⁶

Појам старијег неолита почиње на тај начин да добија све релативније значење, што показују и други резултати, сем ових о постанку и структури орнаменталних система. Упадљива несразмера између економског и културног ступња континенталног мезолита и старијег неолита тог истог простора, претпоставља сасвим специфичан механизам формирања овог периода, и иде у прилог гледишту о сразмерно високом техничком и производном ступњу колонизаторских земљорадничких заједница, који заправо одговара позној фази старијег неолита. Појава најстарије земљорадње на Балкану, која чини економску подлогу старијег неолита, не може се према томе употребити са сличним процесом не само у анадолским областима, што је очигледно, већ се то односи и на матично, трачко-егејско подручје. Стога је тачније становиште да старији неолит Балкана и Паноније значи оснивање нове агрикултурне економије, коју доносе колонизаторске заједнице општег средоземног порекла, на културном ступњу који означава еволуисани старији неолит у трачко-егејском

смислу, али је њихов даљи развитак успорен савлађивањем и прилагођавањем новој животној средини.

Шире посматрано, старији неолит јадранског приморја, обележен *impresso*-керамиком, представља старију хронолошку формацију раног неолита, у коме посебна специјализација привредне основе није довела до интензивирања агрикултуре⁷⁷ (сличан пример је Хирохитија на Кипру).⁷⁸ Даље на северу, ван група Старчево—Criş-Kögös, простире се средњоевропски комплекс линеарне керамике старијег неолита, који ово значење старији има само условно, јер у ствари представља завршни израз редукције егејско-трачких елемената материјалне културе, путем дугог процеса пенетрације седелачких агрикултурних заједница, које су такође доживљавале своју интерну економску еволуцију.⁷⁹ Изгледало би, стога, да комплекс линеарне керамике чини најстарији неолит средњеевропског простора само утолико, што значи прву појаву земљорадничке производне основе, док је са гледишта балканско-подунавске релативне скале овог периода, линеарна керамика позна фаза старијег неолита, што показује и структура њеног орнаменталног система, поред одговарајућих керамичких типова.

T. VI Релативна хронологија локалитета старијег неолита Анадолије, Балкана и средње Европе према C-14 датумима

T. VI Une chronologie relative des localités du néolithique ancien de l'Anadolie, des Balkans et de l'Europe Centrale selon les dates C-14

6. Релативно-хронолошка слика старчевачке групе, судећи према ономе што пружају типолошке анализе керамичких облика и орнаменталних система, изгледа прилично уједначена, без изразитијих могућности за издвајање сигурно фиксираних фаза. Редукција матичних елемената материјалне културе пружила би ипак извесну основу за разликовање појединих варијанти старчевачке групе, које би се хронолошки поклапале са темпом колонизирања нових подручја. Познато је већ издвајање македонске, централно-балканске, источно-босанске и панонске варијанте,⁸⁰ при чему се релативна хронологија рачуна по правцу југ-север, сматрајући да тим смером сразмерно опада старост ових варијанти старчевачке групе. Уопште говорећи, релативна хронологија старијег балканског неолита има сличности са хоризонталном стратиграфијом неког праисторијског насеља: распрострањујући се на огромним интактним комплексима, најстарије земљорадничке популације подређене су сталној експанзији и њихова територијална распрострањеност одговара, грубо узевши, њиховој релативно-хронолошкој старости.

Отуда су разумљиве тешкоће приликом одређивања локалне хронолошке поделе старчевачке групе. Досадашњи релативно-хронолошки системи изградили су ово разврстање на типологији орнаменталних система, пошто се облици керамичких типова углавном нису мењали током трајања ове групе, или бар нису у толикој мери, да би дозволили неку детаљнију и прецизнију типолошку поделу.⁸¹ Ако се узме у обзир недовољно познавање целокупног декоративног опуса старчевачке групе, о чему је већ било говора, затим недостатак истражених старчевачких локалитета према територији коју је та група покривала, тада су разумљиве тешкоће које се јављају приликом оцењивања релативно-хронолошке старости орнаменталних система старчевачке групе. Синхронизација најважнијих орнаменталних техника те групе оправдана је, на пример, развојним ступњем матичних области балканско-понунавске агрикултурне колонизације, где се већ еволуиране орнаменталне технике сусрећу на керамичким типовима чија сродност са старчевачким облицима није никада побијана.⁸² (Т. V).

Али та хронолошка једнакост орнаменталних техника старчевачке керамике доводи истовремено до питања колико је уопште одржива подела која почива управо на претпоставци да постоје одређене хронолошке разлике између тих техника. Чак се може поставити питање колико одсуство извесних орнаменталних техника, нарочито оних високог квалитета (као што је техника сликања), означава, неки пут, оснивачку фазу насеља, или је то појава која има и релативно-хронолошку вредност. Зато локалитети истражени до сада можда пре омогућују тачније одређивање њихове властите релативне хронологије, пошто процес формирања и даље еволуције старчевачке групе води, како је речено, осетнијим хронолошким разликама тек међу њеним варијантама, чија ће ближа релативно-хронолошка скала бити одређена тек када и оне саме буду добро испитане.⁸³

Апсолутна хронологија старчевачке групе зависи, како сада изгледа, од датума за старији неолит и рани халколит југозападне Анадолије. Пошто се рани халколит датује у другу половину VI мил. ст.е., према коме Сескло-фаза Тесалије стоји као најближи еквивалент континенталног развоја, тада старчевачкој групи, која не може бити (на основу свега оног што је изнето), ни знатно старија, али ни млађа од Сескло-фазе, одговара, бар у јужним областима, такође VI мил. ст.е., узимајући ту у обзир и спорију еволуцију континенталног према егејско-анадолском старијем неолиту.⁸⁵ Апсолутно датовање северних области старчевачке групе, са варијантама које и релативно-хронолошки треба да буду млађе, може се најприближније ограничити на прву половину V мил. ст.е.⁸⁶ (Т. VI).

Анализа структуре орнаменталних система старчевачке групе помаже, према кључцима до којих се дошло, тачнијем схватању и даљем испитивању постанка и еволуције старијег неолита Балкана и Понунавља. Крупне културне промене које се тада одигравају, могу се протумачити као последица формирања најстарије агрикултурне основе овог простора, познатог по својој посредничкој улози између средоземног и континенталног европског културног круга.

НАПОМЕНЕ

- ¹ V. Fewkes, H. Goldman, R. Ehrich, Excavations at Starčevo, 1931—1932, Bull. of Am. School of Prehist. Res. 9, 1933, 33—50; Историјат истраживања овог локалитета дала је D. Arandelović-Garašanin, Starčevačka kultura, Ljubljana, 1954, 5—10. (Илустрације које се користе у овом раду узете су са локалитета цитираним у даљим напоменама).
- ² Ibid.; M. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39 Ber. der Röm. — Germ. Komm., 1958, 4—12; M. Грбић, Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану, Старијар IX—X, 1958—59, 11; S. Piggott, Ancient Europe, Edinburgh, 1965, 43, 57.
- ³ D. Garašanin, op. cit., 136; M. Garašanin, op. cit., 7; V. Milošević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin, 1949, 162 и д.; M. Грбић, Прекласична грнчарија средњег Балкана, Старијар V—VI, 1954—55, 12; Постоје и предлози за корекцију постојеће релативно-хронолошке скале старчевачке групе: J. Makkaу — O. Trogmayer, Die Bemalte Keramik der Körös-gruppe, Különnyomat a Morá Ferenc Múzeum Evkőn. 1964—65, 47—58; Извесне тешкоће у релативно-хронолошкој подели старчевачке групе у односу на процес њеног формирања изнете су такође у раду: Б. Јовановић, Историјат керамичке индустрије у неолиту и раном енеолиту Централног Балкана (Публикација Народног музеја у Београду о раним периодима балканске праисторије, у штампи).
- ⁴ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Ископавања у Таринцима на локалитету „Вршник“, Збор. на шт. Нар. муз. I, 1958—59, 61—65; Glišić, B. Jovanović, Praistorijsko naselje na Gladnicama, Gl. Muz. KiM II, 1957, 224—31; Б. Гавела, Енеолитска насеља на Гривцу, Старијар VII—VIII, 1956—57, 260—64; R. Galović, Neue Funde der Starčevo — Kultur in Mittelserbien und Makedonien, 43—44 Ber. der Röm. — Germ. Komm., 1962—63, 5—8; B. Čović, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, Glasn. Zem. Muz. XV—XVI, 1961, 81—90; D. Srejšević, Lepenski Vir kod Boljetina, Arh. Pregled 7, 1965, 91; Arh. Pregled 8, 1966 (у штампи).
- ⁵ Нпр. Б. Брукнер, Почетак и трајање неолита у Војводини (рукопис, у штампи); Д. Срејовић, Неолитска пластика у Југославији (рукопис); Б. Јовановић, op. cit., М. Грбић, Старијар IX—X, 1958—59; G. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, 91—2; E. Comşa, La civilisation Criş sur le territoire de la R. P. Roumaine, Acta arch. Carpat. I, fasc. 2, 1959, 173—187; Усаглашавање релативне хронологије Körös- групе са старчевачком, дало је повода за нека нова решења, J. Makkaу, Die Wichtigsten Fragen der Körös — Starčevo — periode, Acta Antiq. et Arch. VIII, 1965, 16—18; O. Trogmayer, Remarks to the relative Chronology of the Körös Group, Arch. Értés. 91, 1, 1964, 83—84.
- ⁶ D. Arandelović-Garašanin, op. cit., 62—85; V. Milošević, op. cit., 162 и д.; M. Garašanin, 39 BRGK 1958, 8—10.
- ⁷ М. М. Васић, Преисториска Винча IV, Београд, 1936, Т. I; Р. Галовић, Неолитско насеље у Течићу код Рековца, Зборник радова Народног музеја у Београду III Т. I, 1, Т. II, 2; D. Arandelović-Garašanin, op. cit. VII—IX.
- ⁸ Б. Брукнер, Резултати заштитног ископавања локалитета „Баштине“ код села Обрежа, Рад војвођ. муз. 9, 1960, 92—96, сл. 16—17; J. Glišić, B. Jovanović, op. cit., Т. III—IV.
- ⁹ B. Čović, op. cit., Т. V, 3; J. Glišić, B. Jovanović, op. cit., Т. IV, 1—3.
- ¹⁰ Таква подела је јасно изражена и на Балкану, Š. Batović, Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar, 1966, 53—67; D. Arandelović-Garašanin, op. cit., 62—64; Б. Јовановић, Историјат керамичке индустрије, 30—41 (рукопис у штампи).
- ¹¹ Процес редукције изражен током формирања балканског старијег неолита опширније је изложен на другом месту: Б. Јовановић, Историјат керамичке индустрије, 30—44.
- ¹² Б. Брукнер, PBM, 9, 1960, 98, сл. 4; Р. Галовић, Зборник Нар. муз. III, 1962, Т. VII, 6, 7; Т. VIII, 2.
- ¹³ Орнаментисана керамика јавља се у Тесалији и пре формирања Сескло периода, S. Weinberg, The Stone Age in Aegean, Cambridge, 1965, 28—30.
- ¹⁴ A. Benac, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjevero-zapadnom Balkanu, Sarajevo, 1964, 21—27; C. Nicolaescu-Plopşor, Geochronology of the Palaeolithic in Rumania, Dacia, V, 1961, 10—18; S. Dakaris, E. Higgs, The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part I, Proceed. of the Prehist. Soc. XXX, 1964, 199—230; E. Higgs, C. Vita-Finzi, Part II, PPS XXXII, 1966, 1—29.
- ¹⁵ B. Čović, op. cit., Т. II, 1, 6; Р. Галовић, Зборник Нар. муз. III, 1962, Т. VI, 3; D. Arandelović-Garašanin, op. cit., Т. X.
- ¹⁶ Б. Јовановић, Постанак керамичких типова балканско-подунавског неолита и енеолита, Старијар XIII—XIV, 1962—63, 16—17.
- ¹⁷ G. Georgiev, op. cit., 90—3; R. Rodden, Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia, PPS XXVIII, 1962, 267—88; M. Garašanin, Ein Beitrag zur Kenntniss der Frühneolithischen verbindungen des Balkans und Vorderasiens, Arch. Iug. IV, 1963, 2.
- ¹⁸ Š. Batović, op. cit., 110—37; S. Weinberg, op. cit., 19—32.
- ¹⁹ G. Georgiev, op. cit., 90; Н. Петков, Рисувањат орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности, Археологија IV, кн. 3, 1962, 43—49; Б. Брукнер, Почетак и трајање неолита у Војводини (у штампи); Б. Јовановић, Значење неких културних елемената старчевачке групе, Старијар XVIII, 1967 (у штампи).
- ²⁰ H. Quitta, Zur Herkunft des frühen Neolithikums in Mitteleuropa, Varia Archaeol, 16, 1964, 22—4; E. and J. Neustupný, Czechoslovakia, London, 1961, 39—40.

- ²¹ G. Georgiev, op. cit., 90—3; Е. Комша, К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юго-востоке Румынской Народной Республики и на востоке Н. Р. Болгарии, *Dacia* VI, 1962, 56—7.
- ²² Поред оних набројаних у нап. 4, треба поменути и локалитете Црнокалачку Бару, N. Tasić, E. Tomić, Crnokalačka Bara — Rujište, *Arh. Pregl.* 1, 1960, 29—32; Житковац код Косовске Митровице, N. Tasić, Žitkovac i neki problemi relativnog hronološkog odnosa neolitskih i eneolitskih naselja на Kosovu i u dolini Ibra, *GMKiM* III, 1958, 8—10; и Луг код Обреновца, J. Todorović, *Arh. Pregl.* 8, 1966 (у штампани); J. Korošec, S. Saržoski, Amza Begovo, *Arh. pregled* 2, 1960, 44—46.
- ²³ В. Čović, op. cit., Т. III, 4; J. Glišić, В. Jovanović, op. cit., Т. III, 1, 4, 7; D. Arandelović-Garašanin, op. cit., сл. 30.
- ²⁴ Р. Галовић, Зборник Нар. муз. III, 1962, Т. I, 3—5; 35, сл. 2; В. Čović, op. cit., 86, сл. 6.
- ²⁵ D. Arandelović-Garašanin, op. cit., 80—85; В. Брукнер, *PBM* 9, 1960, 97—104; В. Čović, op. cit., 108—12.
- ²⁶ S. Piggott, op. cit., 33—35, сл. 5—7; E. and J. Neustupný, op. cit., 31—33, H. Breuil, L. Berger-Kirchner, *L'art pariétal franco-cantabrique, L'Age de pierre*, Paris, 1963, 9—22.
- ²⁷ Порекло и значење орнаменталних мотива неолитских група се посматра све шире, било да се користи у анализама друштвене, колективне свести, на пример. А. Амброс, Раннеземледельческий культовый символ („ромб с крючками“). *Совет. арх.* 3, 1965, 14—27; или се узима, у појединим изузетним случајевима, као аргументација за тумачење еволуције и хронологије културних група овог периода, N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transilvania, in the Light of the Tărtăria settlement's stratigraphy, Dacia* VII, 1963, 485—94; V. Popović, *Une civilisation égeo-orientale sur le Moyen Danube, Rev. Arch.* 1965, II, 1—56.
- ²⁸ D. Arandelović-Garašanin, op. cit., 136; J. Glišić, В. Jovanović, op. cit., 226.
- ²⁹ В. Čović, op. cit., 108—12.
- ³⁰ G. Georgiev, op. cit., 57—65, Т. V.
- ³¹ R. Rodden, op. cit., 267—88; A. Megaw, *Archaeology in Greece 1963—64, Arch. Reports for 1963—64*, 16—18.
- ³² Сличне теме, везане за проблематику балканског неолита расправљане су у радовима: В. Gavela, *O pitanju originalnosti i datovanja butmirske kulture, GZM* IV—V, 1949—50, 397—402; М. Гарашанин, О пореклу С-спирале у винчанској групи, *Старинар* II, 1951, 267—69. Истакнута је такође зависност те врсте орнаментике у старијем неолиту Средње Европе према Средоземљу, V. Miložić, *Zur Frage der Herkunft des Mäanders und der Spirale bei der Bandkeramik Mitteleuropas, Jahrb. des Röm. — Germ. Zentralmus. Mainz* 11, 1964, 57—74.
- ³³ За млађи, енеолитски период постоје студије о многоструким значењима сликане орнаментике на керамици: В. Рыбаков, *Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА* 1, 1965, 24—45; Исти, *СА* 1965, 2, 13—32; А. Амброс, op. cit., 14—27.
- ³⁴ В. Бибикова, Про джерела геометрично-го стилю в палеолитичному мистецтві східної Європи, *Сбор. Нар. муз. в Празе XX*, 1966, 7—15; Иста, О происхождении палеолитического мезинского орнамента, *СА* 1, 1965, 3—8; Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ, 1957, 20, 25.
- ³⁵ В. Бибикова, op. cit., 14—15; Иста, *СА* 1, 1965, 6—8.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ В. Бибикова, op. cit., 15, сл. 5.
- ³⁸ Ibid., 12—14.
- ³⁹ K. Butzer, *Environment and Archeology, Chicago*, 1964, 389—93, сл. 68, 69; S. Piggott, op. cit., 31, сл. 3.
- ⁴⁰ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar, Anat. Stud.* X, 1960, 83—104; Посебно су важна ископавања на Çatal-Hüyük-u (*Anat. Stud.* XII—XVI, 1962—1966).
- ⁴¹ R. Braidwood, *The Earliest Village Communities of Southwestern Asia Reconsidered, Atti del VI Congr. intern. delle scien. preist. e protoist., Firenze*, 1962, 120; J. Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East, London*, 1965, 32—37.
- ⁴² В. Рыбаков, *СА* 1, 1965, 40—44; Исти, *СА* 2, 1965, 25.
- ⁴³ М. М. Васић, *Преисториска Винча III, Београд*, 1936, 49. сл. 279, 280, 291; В. Рыбаков, *СА* 1, 1965, 38, сл. 13.
- ⁴⁴ М. М. Васић, *Винча III*, 56, сл. 314; Исти, *Преисториска Винча I, Београд*, 1932, 25—82.
- ⁴⁵ В. Бибикова, op. cit., 11, сл. 4, 5; E. and J. Neustupny, op. cit., 32.
- ⁴⁶ I. Kutzián, *The Körös Culture, Budapest*, 1944, Т. XLIII, XLIV; М. М. Васић, *Винча III*, Т. IX, сл. 36.
- ⁴⁷ В. Рыбаков, *СА* 1, 1965, 39, 43; Исти, *СА* 2, 1965, 2, 18.
- ⁴⁸ В. Брукнер, *PBM*, 94, сл. 7; V. Miložić, *Jahrb. Mainz*, 70.
- ⁴⁹ В. Čović, *GZM* XV—XVI, 1961, 86, сл. 6.
- ⁵⁰ D. Arandelović-Garašanin, op. cit., Т. XVII; В. Брукнер, *PBM*, 94, сл. 7.
- ⁵¹ Р. Галовић, *Зборник Нар. муз. III*, 35, Т. I, 3—5; A. Orssich-Slavetich, *Bubanj, Mitt. der. Prähist. Komm. der Akad. der Wissen*, IV, 1—2, 1940, 22, сл. 16, Т. I, 1.
- ⁵² Ibid.; В. Čović, *GZM* XV—XVI, 1961, 86.
- ⁵³ D. Arandelović-Garašanin, op. cit., Т. XIV, 5; J. Glišić, В. Jovanović, op. cit., Т. II; В. Čović, *GZM* XV—XVI, 1961, Т. IV, 12, 13.
- ⁵⁴ В. Soudský, I. Pavlů, *Interprétation historique de l'ornement linéaire, Památ. Arch.* LVII, 1, 1966, 91—124.
- ⁵⁵ Ibid., 118, сл. 19; Извесне хронолошке паралеле у општој реализацији спиралних и меандричних мотива, које могу бити и независне од појаве тих мотива на керамици, подвлачи и V. Miložić, *Jahrb. Mainz* 11, 1964, 63.
- ⁵⁶ В. Soudský, I. Pavlů, *Pam. Arch.* LVII, 1, 1966, 123—24.
- ⁵⁷ Ibid., 111, сл. 12.
- ⁵⁸ Ibid., 113, сл. 14.
- ⁵⁹ Ibid., 123—24; Према другој врсти анализа, посвећеним типологији и хронолошком приоритету појаве спирале и меандра, ови мо-

тиви би могли да представљају магичне ознаке још у прекерамичкој фази, V. Milojević, *Jahrb. Mainz* 11, 1964, 74.

⁶⁰ B. Soudský, I. Pavlů, *Pam. Arch. LVII*, 1, 1966, 113, сл. 14, 19.

⁶¹ J. Mellaart, *Excavations at Catal-Hüyük*, *Anat. Stud. XIII*, 1963, 44—95; Исти, *Excavations at Catal-Hüyük*, *Anat. Stud. XIV*, 1964, 40—81.

⁶² J. Mellaart, *Anat. Stud. XIII*, 1963, 44 и д., T. III—XXIV.

⁶³ J. Mellaart, *Anat. Stud. XIV*, 1964, 119; Исти, *Earliest Civilization*, 81—102.

⁶⁴ B. Soudský, I. Pavlů, *Pam. Arch. LVII*, 1, 1966, 123—24.

⁶⁵ E. Anati, *Palestine Before the Hebrews*, *New York*, 1963, 242—56; R. Braidwood, *op. cit.*, 120.

⁶⁶ S. Weinberg, *op. cit.*, 3—9; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, *București*, 1961, 15—20; B. Gavela, *O paleolitu Srbije*, *Arh. Vestn. XIII—XIV*, 1962—63, 89—97; Š. Batović, *op. cit.*, 152.

⁶⁷ M. Garašanin, *Arch. Iug. IV*, 1963, 2; D. Srejić, *Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe*, *Arch. Iug. IV*, 1963, T. III; J. Mellaart, *Anat. Stud. X*, 1960, 90—92.

⁶⁸ Š. Batović, *op. cit.*, 53—68; A. Benac, *Studije*, 70 и д.

⁶⁹ J. Mellaart, *Anat. Stud. XVI*, 1966, 169—70; Исти, *Earliest Civilization*, 81—89.

⁷⁰ J. Mellaart, *Anat. Stud. XIII*, 1963, 44—95; Исти, *Anat. Stud. XIV*, 1964, 40—81.

⁷¹ *Ibid.*, J. Mellaart, *Earliest Civilization*, сл. 62, 80, 83—86.

⁷² *Ibid.*; H. Helbaek, *First Impressions of the Catal-Hüyük*, *Plant, Anat. Stud. XIV*, 1964, 119—23.

⁷³ J. Mellaart, *Anat. Stud. XIV*, 1966, 176—82; Исти, *Earliest Civilization*, сл. 67, 83, 87.

⁷⁴ S. Weinberg, *op. cit.*, 19—32; F. Schachermeyr, *Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen frühzeit*, 1957—60, *Arch. Anz.*, 1962. Hft. 2, 178—186.

⁷⁵ M. Garašanin, *Arch. Iug. IV*, 1963, 2; S. Weinberg, *op. cit.*, 19 и д.; Б. Јовановић, *Историјат керамичке индустрије*, 40—44 (рукопис).

⁷⁶ На виши степен развоја старијег неолита Тракије указивано је и раније, G. Georgiev, *op. cit.*, 89—91; сличне карактеристике пружа и сликана керамика старијег неолита софијске котлине, Н. Петков, *Рисуванијат орнамент през неолита в Софијското поле и близките му околности*, *Археологија IV*, кн. 3, 1962, 43—49; паралеле за сликану керамику северне Грчке (тип Galepsos-Akropotamos) обухватају и Старчевачку групу, J. Deshayes, M. Garašanin, *Note sur la céramique de Galepsos*, *BCH LXXXVIII*, 1964—1, 62—65.

⁷⁷ Š. Batović, *op. cit.*, 76.

⁷⁸ C. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce I*, *Paris*, 1962, 52—54; Илустративан материјал о овом локалитету, J. Mellaart, *The Beginning of Village and Urban Life, The Dawn of Civilization*, *London*, 1961, 58.

⁷⁹ H. Quitta, *op. cit.*, 22—24; Исти, *Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa*, *Praehist. Zeit. XXXVIII*, 1960, 3/4, 170—188; B. Soudský, I. Pavlů, *op. cit.*, 101 и д.; S. Dimitri-

jević, *Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji*, *Opusc. Arch. V*, 1961, 16—17.

⁸⁰ Ближа подела области и регионалних подручја старчевачке групе изгледала би овако:

1. Јужнобалканска област — регионална подручја: Источна Македонија, Јужно Поморавље, Западна Бугарска и Косово.

2. Централно-балканска област, регионална подручја: Поморавље, Северна Србија, југословенско Подунавље, Источна Босна, Срем и Источна Славонија.

3. Северно-балканска област: овде регионална подручја припадају већ другим групама овог комплекса (Körös, Criș), тако да се овде у географском погледу могу убројати још и Олтенија, Трансилванија, односно јужни део панонско-карпатског басена; Б. Јовановић, *Историјат керамичке индустрије*, 41 (рукопис у штампи).

⁸¹ То показује врло добро и поређење са керамичким типовима група Körös i Criș, I. Kutzián, *op. cit.*, T. XLIX—LI; LIII—LIV; E. Comşa, *Acta Arch. Carp. I*, 2, 1959, 173—87, Pl. II, сл. 35—54; E. Zaharia, *Considérations sur la civilisation de Criș à la lumière de sondages de Let, Dacia VI*, 1962, 18—46, сл. 8—10.

⁸² D. Arandelović-Garašanin, *op. cit.* 138—9; M. Garašanin, *Arch. Iug. IV*, 1963, 2; B. Cović, *Tragovi preistoriskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni, Članci i građa za kult. ist. Istočne Bosne* 3, 1959, 11—14; J. Mellaart, *Anat. Stud. X*, 1960, 90—92.

⁸³ Локалитети старчевачке групе, испитивани у новије време, допринели су познавању ове групе неком специфичном карактеристиком, нпр. изразита праволинијска орнаментика из Горње Тузле, B. Čović, *GZM XV—XVI*, 1961, 108—10; архитектура крупних грађевинских објеката на Гладницама, J. Glišić, *Iskopavanja na lokalitetu Gladnice kod Gračanice*, *Arh. Pregl.* 1, 1959, 13—17; Организација насеља, Лепенски Вир у Ђердапу, Д. Срејовић, *Arh. Pregl.* 7 i 8 (у штампи), итд.

⁸⁴ J. Mellaart, *Anat. Stud. X*, 1960, 86; Исти, *Anat. Stud. XIV*, 1964, 119.

⁸⁵ S. Weinberg, *op. cit.*, 30—44; На очигледну разлику те врсте указује и сама релативно-хронолошка скала старијег неолита Балкана и Подунавља, која код оваквих поређења, као што је познато, увек рачуна са сразмерно развијеним етапама трачкотесалског старијег неолита (нпр. старији неолит Тесалије и Караново I).

⁸⁶ Регионални развој старчевачке групе подразумева и различите апсолутне датуме (ако се рачуна са анализама C-14, тада насеље у Горњој Тузли припада средини V мил. ст.е., B. Čović, *GZM XV—XVI*, 1961, 129; док датум из Нео Никоমেдеиа указује на крај VII и почетак VI мил. ст.е., R. Rodden, *PPS*, 1962, 276; Високе датуме за старији неолит Југоисточне и Средње Европе дале су и серије анализа за Караново, Азмашку Могилу и неке локалитете тракасте керамике из Чехословачке и Мађарске, G. Kohl, H. Quitta, *Berlin Radiocarbon Measurements II, Radiocarbon* 8, 1966, 36/39). Међутим и релативно-хронолошке паралеле, пого-

тово после успостављања дуготрајне предтројанске халколитске фазе, уз исто тако дуготрајан рани и позни неолит тог простора (Beuçesultan, Hacilar i Çatal-Hüyük), омогућују, како се видело, успостављање високе апсолутне хронологије старијег и млађег балканског неолита као и енеолита, без коришћења С-14

датума; Б. Јовановић, Баденско-костолачка група и хронологија енеолита у Југославији, Старијар XV—XVI, 1964—65, 8—12. Старији неолит јадранског приморја датован је такође, без искључивог ослањања на С-14 анализе у VI мил. ст.е. и прву половину V мил. ст.е., Š. Batović, op. cit., 172.

LE SYSTEME DE LA STRUCTURE ORNEMENTALE DU GROUPE DE STARČEVO

dr. Borislav Jovanović

Le système ornemental du groupe de Starčevo, qui se répète dans les autres groupes du néolithique ancien, n'est conservé qu'en partie, surtout sur de rares plastiques figurales, tandis que l'os, le bois ou les textiles comme matériel décoratif sont complètement exclus. C'est pourquoi il est évident que l'examen matériel de la culture matérielle du néolithique ancien doit être condamné à sa reconstruction. Avant même de commencer, nous sommes forcés d'admettre des hypothèses basées sur la documentation, ou bien de les accepter comme indispensables. Cette conclusion appliquée à la typologie de l'ornement, réduit la conclusion de la signification et de la symbolique de quelques motifs à une sorte d'hypothèse qu'il s'agit de confirmer. En partant de ce point de vue, la discussion sur la structure du système ornemental du groupe de Starčevo devient, en premier lieu, la tentative d'approfondir la connaissance de son origine et du développement de son système, avant de diriger sur cette étude des conclusions définitives.

La classification des ornements de Starčevo n'est pas importante seulement pour des raisons du point de vue stratigraphique, elle embrasse aussi les premières réactions décoratives et picturales dans l'ambiance continentale, c'est à dire balkanique de la plus ancienne culture agraire de cette région. La création de motifs géométrisés dans la céramique grossière de Starčevo, désigne alors le processus de systématisation des techniques nouvellement formées, dans des conditions locales et venant comme contrepoids et l'héritage de la structure ornementale, mais à présent réfoolées c'est à dire réduites. Cela signifierait que le mécanisme »de l'organisation«, de ces techniques locales, tout en révélant la présence de la composante autochtone, marque aussi au moins dans ses lignes générales, la systématisation graduelle des éléments ornementaux »primitifs«.

Nous pouvons donc considérer que les éléments ornementaux subissent la tendance permanente de la schématisation dans le but de réduire leur signification à des sujets déterminés, par analogie avec des motifs déjà géométrisés et abstraits de la céramique peinte. Le dévelop-

pement ornemental du style des groupes du néolithique ancien dans les Balkans est ainsi adapté aux conditions locales et internes, présentes dans la période de leur formation. Le groupe de Starčevo représente, par exemple, la première phase plus importante du procès de la réduction, commençant bien plus tôt dans la zone plus large du littoral thrace avec, vraisemblablement, la participation des éléments autochtones balkaniques post-paléolithiques: cela signifie un conflit direct des tendances des deux cultures différentes. La supériorité de la composante méditerranéenne, à laquelle d'ailleurs revient le rôle du colonisateur, est incontestable. Toutefois cette composante n'est point libre des modifications graduelles, contenues dans le processus de la réduction des éléments de la culture matérielle typique pour les régions-mères du littoral.

La formation et le développement des techniques ornementales du groupe de Starčevo »d'origine continentale«, comprend par conséquent la présence des influences autochtones, mais aussi leurs efforts d'atteindre un niveau beaucoup plus élevé celui des techniques méditerranéennes héritées, dont la systématisation a déjà été terminée.

Quand il est question de la céramique peinte du groupe de Starčevo, nous pouvons attirer l'attention sur les conclusions suivantes:

— La formation et la signification des motifs ornementaux exécutés en technique picturale dans le complexe du néolithique ancien des Balkans de l'Est sont basées en général sur l'évolution antérieure du néolithique ancien égéothrace parce que dans les régions continentales, aucun développement de cette sorte d'ornements n'était connu jusqu'ici dans le bassin danubien et dans les Balkans.

— De ce fait même il nous est impossible de voir dans la céramique peinte du type de Starčevo, c'est à dire dans les motifs ornementaux qu'elle emploie, une manifestation locale, donc une interprétation exclusive des conditions du milieu et des circonstances (ce qui par contre peut être dit pour la technique »Barbotine«).

— L'examen des phases préalables du néolithique céramique ou précéramique dans l'es-

pace égéo-anadolien et leurs rapports avec la variante Est du néolithique ancien des Balkans dépassent le cadre de cette étude. Nous n'allons donc nous attarder ici qu'à l'analyse de l'ornement peint du groupe de Starčevo, tel qu'il nous apparaît à la suite des fouilles faites jusqu'ici.

— L'action du procès de réduction est surtout orientée ou à des modifications ou au rétrécissement gradués de l'utilisation de cette technique, ce qui ressort clairement du rapport réciproque du complexe de la céramique linéaire, représentant le néolithique ancien de l'Europe Centrale (dont l'origine serait le littoral méditerranéen mais sans céramique peinte) et du néolithique ancien des Balkans de l'Est (Karantovo I, aussi d'origine méditerranéenne, mais avec des ornements richement peints).

— La céramique peinte du groupe de Starčevo n'est également pas uniforme dans sa structure: elle contient, sans aucun doute, la base méditerranéenne, ou plus précisément la base thracoégienne du processus de géométrisation achevé et vraisemblablement de la signification des motifs ornementaux déjà formée. L'effet du processus de réduction y est manifeste aussi. D'après les résultats de la science moderne ce processus mène vers l'élimination de la décoration peinte dans la céramique du complexe Est du bassin danubien du néolithique ancien.

L'origine de la géométrisation des motifs naturalisés dans l'art paléolithique récent (dans l'Europe de l'Est et du Sud) correspond à, une certaine phase élémentaire de la pensée abstraite. De son côté celle-ci devrait correspondre aux premières expériences collectives, acquises dans les communautés primitives de chasseurs. La stimulation préalable de la géométrisation ou des modalités de l'expression abstraite, appartient à ces expériences qui peuvent aussi avoir deux origines différentes: elles sont soit acquises dans la première séparation des tâches et du travail naissant dans la régularisation des rapports entre l'individu et les communautés primitives: soit dans les expériences collectives les plus anciennes rattachées au droit coutumier à l'intérieur des clans de l'ère paléolithique récente et post-paléolithique. Mais ce thème n'appartient déjà plus à cette étude.

L'action des premières règles sociales ou des premiers interdits, issus de la pratique directe des groupes de chasseurs, ne doit cependant pas être perdue de vue parce que dans cette période de fusion des premières connaissances collectives, ces expériences ont dû contribuer à la formation de la conscience collective abstraite aussi rudimentaire qu'elle soit.

L'existence des deux catégories de ces expériences collectives confirmerait la conception que le besoin de réaliser un système ornemental typologiquement achevé n'est pas dû exclusivement au culte et à la magie, mais que ce système joue aussi le rôle d'une formation figurale déterminée reposant sur des expériences et des connaissances collectives

acquises dans l'évolution des plus anciennes communautés d'agriculteurs.

L'évolution ultérieure des motifs géométrisés décoratifs mène progressivement à la division en ornements rectilignes et curvilignes. Cette polarisation régulièrement rencontrée dans chacun des systèmes ornementaux où des ornements géométrisés, ce qui veut dire abstraits, sont présentés mais elle se manifeste de différentes manières. En parlant du néolithique ancien des régions centrales des Balkans, les ornements géométriques, comme on le sait y sont représentés par de la céramique peinte surtout.

La formation des décorations rectiligne et curviligne est constatée, presque sans exception; dans toutes les localités de ce groupe, excepté la variante de la Bosnie de l'Est, où le pourcentage de motifs curvilignes est presque négligeable. Les recherches dans les agglomérations du groupe de Starčevo, n'on pas donné suffisamment d'indications permettant de constater les différences chronologiques éventuelles de la fréquence de ces deux types de décoration. D'autre part ce fait confirme entièrement l'opinion que la colonisation agraire de la Péninsule Balkanique commence au moment où la céramique néolithique du littoral des gréco-thracies était déjà formée, avec la réalisation des ornements rectilignes et curvilignes (Karantovo I ou Néa Nikomedeia).

L'étape finale du développement constructif des motifs géométriques mène, semble-t-il, à la création des modèles spiraloïdes et méandriques, c'est à dire à la spirale et au méandre même. La question de ces motifs a été très souvent soulevée dans les discussions sur les ornements néolithiques, surtout quant à la valeur typologique et chronologique de ces motifs avec l'accent mis sur leur origine méditerranéenne. Ces derniers temps apparaît une tendance nouvelle de l'interprétation de la spirale et du méandre, d'autres motifs ornementaux aussi à l'intérieur d'une plus large signification collective ou celle de culte et de magie, en accordant la primauté au rôle symbolique de certains motifs.

Une explication plus complète et plus exacte des motifs de la spirale et du méandre, représentants caractéristiques des deux variantes des ornements géométriques, réside probablement dans les lois des symboles de l'expressions plastique, dont les cours et les effets ne sont pas encore suffisamment clairs. La différence fondamentale les partageant de leur expression plastique est peut-être subordonnée à la manifestation iconographique et à l'imitation de l'image réelle du monde; ou les éléments rectilignes et curvilignes sont dans la nature même des choses, dans les qualités physiques extérieures de chaque objet, ou bien dans la projection simplifiée de l'espace cosmique et dans des corps célestes les plus visibles.

Une autre interprétation de ce dualisme des formes décoratives pourrait être cherchée dans la notion des deux sexes de l'espèce humaines, c'est à dire dans les caractères différents et dans les rapports entre les sexes dont la composante biologique, toujours la même, peut

provoquer des réactions semblables exprimées par le schéma typologique du symbole qui les représente. Des objets différents de forme et de fonction déterminée, destinés à chacun des sexes à part, vraisemblablement la dualité des vêtements, ou de la décoration de détails de certaines parties du corps pouvaient par leur répétition ou leur mise en valeur donner des suggestions déterminées pour la création iconographique de motifs ornementaux qui doivent symboliser des sexes. Une féminité accentuée se reflète, par exemple, dans la plastique du paléolithique ancien et récent, avec des lignes courbes et des surfaces sphériques soulignées dans le modèle. D'ailleurs déjà la mise en relief très accentuée de la femme comme symbole figuratif dans la plastique de cette époque, confirme clairement la notion de la distinction des fonctions des deux sexes dans la conscience des plus anciennes communautés agricoles.

Enfin, la spirale et le méandre peuvent correspondre à une certaine conscience collective abstraite de l'ensemble des manifestations naturelles, de leur causalité mutuelle, et de l'enchaînement ininterrompu des cycles de la vie extérieure, avec la possibilité de la conception de certaines lois cosmiques, du moins celles des plus évidentes (alternance du jour et de la nuit, renouvellement rythmique des saisons, stabilité des périodes du croissement de la végétation et autres). Le nombre de combinaisons des motifs spiraloïdes et méandriques, les possibilités de leur enchaînement dans une suite sans fin (spirales ou méandres), leur réalisation figurales, de structure très souvent complexe, tout cela peut aussi représenter une des composantes de l'interprétation, des significations abstraites et des symboles de ces motifs.

En résumant les analyses faites jusqu'à présent dans le domaine de la structure du système ornemental du groupe de Starčevo et en parlant des conditions spécifiques de sa formation et de son développement ultérieur dans un milieu continental déterminé, nous pouvons faire certaines conclusions, ou mieux, fournir les bases d'une discussion:

— Le système ornemental du groupe de Starčevo, ou des groupes analogues, n'est pas uniforme, mais consiste en techniques ornementales empruntées aux régions-mères (peinture, impresso) transmises en techniques comme composantes de la culture matérielle des plus anciens des agriculteurs-colonisateurs et en d'autres techniques, réalisées sur la base des expériences acquises dans des nouvelles conditions («Barbotine» T. II — IV).

L'influence de la composante autochtone n'est pas exclue, quoi qu'assez hypothétique. Elle est basée en premier lieu sur de nouvelles trouvailles qui confirment la présence du substrat post-paléolithique et mésolithique s'étendant vraisemblablement sur toute la Péninsule Balkanique.

— Le processus du développement ultérieur du système du groupe de Starčevo, bifurque en deux cours: d'une part il y a dans l'organisation

graduelle de nouvelles techniques ornementales. D'autre part les techniques déjà acquises ou héritées, exposées à la réduction, modifient leurs motifs ornementaux par une décomposition progressive (T. II — IV).

Des conclusions de ce genre tirées de l'analyse du système ornemental, peuvent également servir à l'interprétation historique générale du groupe de Starčevo. La distinction entre les systèmes ornementaux acquis et hérité, indique clairement le mécanisme de la création de cette variante du néolithique ancien de l'Europe de Sud-Est, représentée par la population primaire agricole, engagée dans la longue colonisation des espaces continentaux intacts. L'héritage de la technique ornementale indique également un certain code des motifs, et leur signification ne doit pas tirer comme on l'a déjà vu, son origine des cultes exclusivement, mais en même temps elle symbolise les expériences générales du passé acquises au cours de la vie collective organisée dans d'anciennes collectivités agricoles.

L'uniformité des systèmes ornementaux est réduite, d'autre part, à leur signification identique au sein de chacun des groupes du complexe Starčevo—Cris—Körös, car — malgré des différences de style et de composition — les systèmes reposent sur de mêmes connaissances collectives ayant la même teneur, ce qui est révélé aussi par leur uniformité essentielle sans égard aux distances géométriques et à l'action constante du processus de réduction.

Les systèmes ornementaux, en bref, représentent une variante plastique ou pictographique des expériences générales collectives des communautés agricoles du néolithique ancien, formée par des motifs apparentés dont la signification — rituelle ou symbolique — doit aussi être commune parce qu'elle résulte des mêmes connaissances collectives.

— La différence de qualité entre les systèmes ornementaux des cultures du néolithique ancien des Balkans et de la Pannonie, ainsi que la domination de certains parmi eux, n'est donc pas une modification locale du goût ou de style: ce sont des conséquences des modifications survenues dans l'expérience collective de chacun des groupes pris à part ou même de ses variantes. La modification des connaissances collectives n'étant en fait rien d'autre qu'un développement plus ou moins grand de la base productive, c'est à dire son orientation et sa spécialisation dans un sens donné, la structure des systèmes ornementaux peut donc servir également de critère particulier permettant de juger de l'histoire générale de ces groupes. Des ornements plus riches et plus divers, non par leur quantité mais par leur complexité et par la structure de leurs motifs, doivent représenter un groupe de culture chronologiquement plus ancien, ou brièvement, de plus forte productivité, en comparaison avec un autre qui retarde sur ce plan. L'ordre chronologique relatif des variantes locales du groupe de Starčevo illustre cette conclusion d'une manière satisfaisante: de la région Sud des Balkans jusqu'à la région danubienne et à la Bosnie de l'Est, le processus de réduction, c'est à dire celui de l'appauvrissement de la céramique

peinte n'est pas seulement la dégradation du style et la décomposition des motifs mais beaucoup plus la conséquence de l'adaptation aux conditions du nouveau milieu vital au cours de la plus ancienne des colonisations agricoles des Balkans, et du Bassin Carpatho-Panonien. Par conséquent la signification des systèmes ornementaux ne s'épuise pas par des thèmes de culte et de rite, quoi qu'ils n'en soient pas exclus, mais par le besoin de l'expression plastique sur une base beaucoup plus large. Elle se manifeste dans la conservation des expériences et traditions acquises dans la vie quotidienne.

— Les résultats des recherches de la localité importante du néolithique ancien de l'Andolie sud-ouest, Catal-Hüyük, ont confirmé la relativité des divisions formelles de la préhistoire en périodes rigoureusement séparées, marquées par la culture matérielle typique et avec tendance d'une application universelle. Le néolithique ancien représenté par Catal-Hüyük, par l'urbanisation de l'agglomération, la structure des blocs d'habitations, la décoration architectonique et la peinture murale, sans parler du niveau atteint dans l'industrie de la pierre ou de la fabrication des textiles, indique par certains aspects un niveau technique de la civilisation inconnu aux régions balkano-danubiennes jusqu'aux premiers siècles de la romanisation.

Une évolution similaire des systèmes ornementaux des groupes culturels du néolithique ancien des Balkans et du Bassin Carpatho-Pannonien avec la zone du Littoral thraco-grec confirme la réduction ultérieure des éléments méditerranéens hérités et un développement plus précisément local et continental dont les possibilités et la portée sont limités par la base productive leur donnant naissance. Il n'est même pas nécessaire d'insister sur le retard de la variante agricole, continentale du néolithique ancien sur celle des régions mères thraco-macédoniennes, dont la seconde phase de la colonisation agricole, orientée vers le Nord, n'a commencé que relativement tard, dans le néolithique céramique développée.

Le néolithique ancien des Balkans et de la Panonie signifie donc la formation d'une nouvelle économie, apportée par des populations agricoles d'origine méditerranéenne en général du niveau culturel indiquant le néolithique ancien évolué au sens thracoégén, mais leur développement ultérieur a été retardé par des efforts d'adaptation au nouveau milieu vital.

D'un point de vue plus large le néolithique ancien du littoral Adriatique, marqué par la céramique impresso, représente une formation chronologiquement plus ancienne du néolithique ancien où la spécialisation particulière de la base économique n'a pas eu pour conséquence l'intensification de l'agriculture (un exemple semblable est fourni par Khirokitija à Chypre). Plus loin au Nord, hors des groupes Starčevo — Cris Körös, s'étend le complexe de la céramique linéaire du néolithique ancien de l'Europe

Centrale, où le terme ancien n'a qu'une signification conditionnée, car en fait il s'agit de l'expression finale de la réduction des éléments égéothracés de la culture matérielle des communautés autochtones agricoles qui ont dans un long processus de pénétration vécu aussi leur évolution économique interne. Il semblerait donc que le complexe de la céramique linéaire représente le phénomène le plus ancien du néolithique de l'Europe Centrale, mais ce n'est vrai que dans la mesure où il représente la première apparition de la base productive agricole, tandis que du point de vue de la gamme relative de l'espace balkano-danubien la céramique linéaire n'est qu'une phase tardive du néolithique ancien, prouvé par la structure de son système ornemental et des types de céramique donnés.

L'image relative chronologique du groupe de Starčevo, à en juger par des analyses typologiques des formes de céramiques et des systèmes d'ornement, semble assez uniforme, sans possibilités particulières de différencier des variantes de ce groupe qui coïncideraient chronologiquement au rythme de la colonisation de nouveaux espaces. Nous connaissons déjà les variantes macédoniennes, celles de Bosnie Orientale et du centre de la Péninsule balkanique et de la Pannonie, où la chronologie relative est prise selon l'orientation Sud-Nord, supposant que c'est dans ce sens que l'ancienneté de ces variantes du groupe de Starčevo diminue.

La chronologie absolue du groupe de Starčevo dépend, semble-t-il des dates de l'époque néolithique ancienne et de l'époque halcolithique récente de l'Anatolie du sud-ouest. Puisque l'époque récente halcolithique est datée de la seconde moitié du VI millénaire a. J. C. d'après cette époque la phase Sesklo restant l'équivalent le plus proche du développement continental, le groupe de Starčevo, qui ne peut être ni beaucoup plus ancien ni beaucoup plus récent que cette dernière, correspond, du moins en ce qui concerne les régions Sud, également au VI millénaire a. J. C. compte tenu de l'évolution plus lente du néolithique continental en comparaison au néolithique égéo-anadolien. Les dates absolues du groupe de Starčevo, avec des variantes qui seraient plus récentes du point de vue de la chronologie récente, peuvent être situées avec le plus de précision dans la première moitié du V millénaire a. J. C. (T. VI).

L'analyse de la structure des systèmes ornementaux du groupe de Starčevo nous aide, selon les conclusions exposées, à comprendre avec plus de précision et à étudier l'origine et l'évolution de l'époque néolithique ancienne des Balkans et du Bassin Danubien. D'importants changements culturels qui s'y déroulent peuvent être expliqués comme autant de conséquences de la formation de la première base agricole de cet espace, connu par son rôle d'intermédiaire entre les milieux culturels méditerranéens et continentaux.

